

יהי שמו לעולם (תהלים ע"ב י"ז). הנה הזכיר בני פסוקים הללו ג' מעלות האמורים
בפרשה אל יתהלל החכם בחכמתו וגו' (ירמיה ט' כ"ב) אין חכמה ואין תבונה כנגד
אל יתהלל החכם בחכמתו, סוס מוכן ליום מלחמה כנגד ואל יתהלל הנכור
בנבורתו, ונבחר שם מעושר רב כנגד אל יתהלל עשיר בעשרו כי אם בואת יתהלל
המתהלל וגו' וכידועת הבורא יקנה האדם שם טוב מדה כנגד מדה הוא ידע את
השם גם השם יתן לו שם טוב יוצא בכל העולם: (ב) עשיר ורש נפגשו עושה כלם
י"י. וי"ט¹ כי פסוק זה נתינת מעט לעליון כי עשיר ורש נפגשו זה נפגש בעושר זה
נפגש ברש עושה כולם י"י כי מאת השם היתה סיבת פגישתם אבל השם טוב מעצמו
קוננו כי הרשות נתונה בידו על כן נבחר שם טוב מעושר רב. בויקרא רבה ס"ד
עשיר ורש נפגשו וגו' עשיר מי שהוא עשיר בנכסים [ורש מי שהוא רש בנכסים]
אומר רש לעשיר תן לי מצוה ולא נתן לו עושה כולם י"י מי שעשה לזה עשיר
יכול לעשותו עני ומי שעשה לזה עני יכול לעשותו עשיר ע"כ. ונוכל לפרש
עשיר ורש נפגשו יש להם להעלות על דעתם שעושה כולם י"י ואז העשיר
יתן לעני והעני לא יתקנא בעשיר: (ג) ערום ראה רעה ונסתר ופתים עברו ונענשו.
כי הגדחה מפני² שעה [השעה] עומדת לו (ישעיה כ"ו כ') חבי כמעט רנע עד יעבור
זעם, ופתאים עברו באותה שעה ונענשו דחקו את השעה ודחקתם³. ד"א⁴ ערום ראה
רעה ראה עונש העבירה ונסתר ופתאים [165a] עברו ונענשו: (ד) עקב עונה
יראת י"י עשר וכבוד וחיים. פ"י הראב"ע ז"ל⁵ עקב סוף עונה מסכבת יראת השם
כמו שאז"ל⁶ עונה מביאה לידי יראת חשא נמצאת עקב ואחרית העונה היא יראת י"י
הנורמת עושר שהוא שמח בחלקו וכבוד שהוא מכבד את הבריות ונמצא מכובד וחיים כי
לא ידאג לקניני העולם, ואז"ל בירושלמי שבת⁷ מה עשתה חכמה כתר לראשה
עשתה עונה עקב לסוליסה דכתיב (תהלים קי"א י') ראשית חכמה יראת י"י וכתיב עקב
עונה יראת י"י: (ה) צנים פחים בדרך עקש שומר נפשו ירחק מהם. צנים מענין
(יהושע כ"ג י"ג) ולצננים בצדיקים והוא מין ממני הקוצים וכמוהו (איוב ה' ה') ואל
מצנים יקחהו לדעת קצת המפרשים ופחים מענין (תהלים קכ"ד ז') הפח נשבר וטעם
הפסוק צנים ופחים בדרך עקש שימצא כמה מכשולים בדרך אבל שומר נפשו ירחק
מהם. ורז"ל דרשו בפי' אלו נערות⁸ הכל בידי שמים חוץ מצנים ופחים. וי"ט⁹ צנים
מענין (לקמן כ"ה י"ג) כצנת שלג ופחים מענין (תהלים י"א ו') ימטר על רשעים פחים
שפועמים שבאים על האדם בפשיעה מפני שפושע להלך מכלי לבוש בקרה ונגד
השמש בחמה. בפרפראות לחכמה¹⁰ שומר נפשו ירחק מ"ה ר"ת שנים ע"ד
(קהלת ד' י"א) אם ישכבו שנים וחם להם. ובירושלמי¹¹ אנטונינוס הוא אזיל באורחא
א"ל לרבי צלי עלי א"ל רחמנא ליצילך מצנינתא א"ל דין הוא צלינתא כפי יתירה
וצנינתא אזלא א"ל רחמנא לשיזבך משרבא א"ל הא ודאי צלותא שני (תהלים י"ט ז')
ואין נסתר מחמתו, ולדעת הירושלמי כך פ"י הפסוק צנים שהם פחים בדרך עקש
שומר נפשו ירחק מהם מ"מ גם הצנה אע"פ שכפי יתורא וצנינתא אזלא מ"מ הביה

1 ע"י מאיר. 2 בכ"ז מפי. 3 ע"י ברכות ס"ד ע"א. 4 ע"י רש"י. 5 הפירוש הזה ימצא
בברכת אברהם ואמנם במיוחס להראב"ע פירש האי קרא בענין אחר מעט. 6 ע"ז כ' ע"ב.
7 פ"א ד"ה ושם גרים מה שעשת חכמה וכו' עשת עונה וכו'. 8 כתובות ל' ע"ב. 9 ע"י שרשי
ר' יונה בן גנאת שרש צנן. 10 ע"י מבוא. 11 סנהדרין פ"ו ד"ו.

מכין המלבושים, וכן דרשו [והסיר] י"י ממך כל חולי [דברים ז' ט"ו] זה צנה¹:
 (ו) חנוך לנער על פי דרכו גם כי יוקץ לא יסור ממנה. [פ"י] ראב"ע ז"ל² חנך למד
 כמו³ (בראשית י"ד) חניכו כלומר מלומדי כלי מלחמה שלו, גם לרבות הזקנה
 על הנערות, ופעם על פי דרכו על פי הדרך הראוי להיות דרכו והיא הדרך הישרה.
 ד"א⁴ חנכה כפשוטו ע"ד מ"ש⁵ בן חמש שנים למקרא. ד"א⁶ ע"ד (תהלים א' ב')
 כי אם בתורת י"י חפצו אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ וכן אתה אומר בכל
 המלאכות. בקידושין פ' א' חנוך לנער וגו' ר' יהודה ור' נחמיה חד אמר משיחסר ועד
 עשרים ותרתינן שנין אחד אמר מתמיני סרי עד כ"ד פ"י בזמנים אלה ידריכהו בדרך
 מוסר שכל ימיו יתנהג בו והזהירו לחנך לנערים ואז יורגלו מנעוריהם וההרגל על כל
 דבר שלמון. ומשלו משל⁷ למה"ד לסעיפי האילן יכול האדם לתקנם כשהם רכים ואם
 יתקשו מי יוכל לתקנם כן בתיקון הנער יש תקנה וקל להתקן אבל בתיקון הזקן מי
 יתקן מה שהורגל בדבר להססידו ממנו: (ז) עשיר ברשים ימשול ועבד לזה לאיש
 מלוה. כמו זה כן זה וכן להזהיר כמו שהרשים ממשילים עליהם את העשירים כן
 הלוה יש לו להבנע תחת המלוה ואם בערב נאמר (לעיל ו' ג') לך התרפס ורהב ועך
 ק"ו ללוה: (ח) זורע עולה יקצור און ושכב עכרתו יכלה. טעם [און] בסמוך זה כמו אין
 וכמו [הן כלם] און אסם מעשיהם (ישעיה ט"א כ"ט) הפך מ"ש בצדקה (הושע י' י"ב)
 זרעו לכם לצדקה וקצרו לפי חסד כמו כל זורע שקוצר יותר ממה שזרע אבל בזרע
 עולה נאמר יקצר און כל עמלו יהיה און ואסם. ושכב עכרתו יכלה, ע"ד (ישעיה י' ה')
 הוי אשור שכב אסי ויתפרש היטב קשור עם הסמוך שלפניו לפי שאמר עשיר ברשים
 ימשול חזר ואמר מ"מ אם הוא מושל עליהם בעולה ומתעבר עליהם בשכב עכרתו שוב
 יבא זמן שיהיה אין וכלה נחצה יבא ע"ד (שם י"ד ה') ישבר י"י ממה רשעים,
 ולפי שאמר זורע עולה יקצור און אמר כי (ט) טוב עין הוא יבורך כי נתן מלחמו
 לדל. יבורך ויצליח מלא ברכת י"י ים ודרום ירשה⁸. [כי נתן מלחמו לדל]. אסי
 מלחמו¹⁰ הראוי למרפו הוא נותן לדל כ"ש אם יש לו יותר מהמתפקד. ובס' אלו
 נאמרים¹¹. אריב"ל אין נותנים כוס של ברכה לכרך אלא למי שהוא טוב עין שנא'
 טוב עין הוא יבורך א"ת יבורך אלא יברך ע"כ, ושם מדבר בגנות צר עין בקש
 תמצא. בתנחומא פרשה וזאת הברכה דורש פסוק זה על משה [165b] שבירך
 את ישראל בטובת עין לא ככלעם הרשע שהיה צר עין בכרכם: (י) גרש לץ
 ויצא מדון וישבות דין וקלון. [וישבות דין] שלא יביאנו במשפט וקלון שלא יקלהו.
 וי"מ¹² ויצא מדון כמו (תהלים ק"ט ד') ואני תפלה כלומר איש מדון וכן תרגום ואפיק
 לתגנא¹³, וישבות דין וקלון מוסב על הלץ כי הוא מקלה הבריות ע"י לצנותו. ובס'
 הבא על יבמתו¹⁴ מי שיש לו אשה רעה מצוה לגרשה שנא' גרש לץ ויצא מדון
 כראית' [התם]: (יא) אהב מהר לב חן שפתיו רעהו מלך. [. . .] ד"א¹⁵ מי שיש בו

¹ ויקרא רבא פ' ט"ו. ² ע"י במיוחס לו. ³ המלה הזאת ליתא במיוחס לראב"ע והיא כמיוחרת. ⁴ ע"י מאירי. ⁵ פ"א פ"ח מכ"א. ⁶ ע"י י"ט ע"ב. ⁷ לי. ע"א לענין חיוב להשיאו אשה. ⁸ ע"י רבנו יונה לאבות פ"א מ' י"ד ועיין ג"כ פירושו למשלי פה. ⁹ לישנא דקרא בדברים ל"ג כ"ב. ¹⁰ בכ"י מלחמותו. והפירוש לכו נתן כתוב בכ"י בטעות לעיל אחרי שכר י"י מזה רשעים. ¹¹ סומח ל"ח ע"ב וע"י קורא באמת שם. ¹² ע"י ברכת אברהם. ¹³ בכ"י לתגנא. ¹⁴ ס"ג ע"ב. ¹⁵ ע"י רבנו יונה וחמר כאן הפירוש הראשון.

מדות אלה ראוי להיות מלך רעהו ואמר רעהו מלך ולא אמר הוא רע המלך להודיע כי גדולה מעלתו מטעלת המלך. וי"מ כל הפסוק מדה אחת מי שהוא אוהב טהור לב שאוהב יראת השם א"כ חן בשפתיו וראוי הוא להיות מלך רעהו או יהיה שכרו שיניע למעלת היושבים ראשונה במלכות, והאמת כי מי שהוא טהר לב חן בשפתיו. ואמרו מליצי המוסר¹ כשתקיימו השרשים בלבבות יראו הסעיפים על הלשונו. וי"מ רעהו מלך להודיע כי יש לו יתרון על המלכים כי נשמעים למלכים מחמת אימתם ונשמעים לחסידים מאהבה וחבה: (יב) עיני י"י נצרו דעת ויסלף דברי בוגד. שמשים דברי הבוגדים מעוותים ומסולפים. ד"א² טעם הפסוק להודיע כי ה"ב משניח על בני אדם בדעה השגחיית ע"כ אמר עיני י"י נצרו דעת כלומר נצרו בדעת עיניי כי"א ויסלף דברי בוגד האומר (תהלים צ"ד ו') לא יראה יה ולא יבין אלהי יעקב. וטעם עיני י"י דברה תורה כלשון ב"א, ומסלף חפצו ורצונו או שכלו: (יג) אמר עצל ארי בחוץ בתוך רחובות ארצה. שהוא מתנצל בעצלות ונותן מעמים לעצמו כדי שלא יצלה למלאכה אינו רוצה להיות מהולכי מדבריות שמא יטרפוהו חיות ולא מפורשי ימים שמא תשכר הספינה ונמצא מוכע וכן כל אומנות מבקש טעם לשמא נמצא כל ימיו בטל ממלאכה. עוד בא להודיענו כי העצלה מתולדות המורך וההשתרלות מתולדות הנבורה וכבר האריך בזה ר' שלמה בן גבירול בספר תיקון מדות הנפש בחלק הא' שער הד' בקש ותמצא³: (יד) שוחה עמוקה פי זרות ועום י"י יסול שם. מצינו פי נשים זרות. ועום י"י יסול שם כי אינו נשמע להם אלא מי שהוא ועום היצם. ונוכל לפרש פי זרות פי מלות זרות וכן דרשו רז"ל כפי במה מדליקין⁴ כל המנבל פיו מעמיקין לו גהינם שנא' שוחה עמוקה פי זרות ולא עוד אלא אפי' שומע ושוחק שנא' ועום י"י יסול שם: (טו) אולת קשורה בלב נער שבט מוסר ירחיקנה ממנו. שלא יאמר כיון שנקשרה האולת בלבו לא איסרנו עוד לא כי אלא יסר טעם אחר טעם יסר בנך כי יש תקוה (לעיל י"ט י"ח): (טז) עושק דל להרבות לו נותן לעשיר אך למחסור. כי לא תעלה מחשבתו בידו הוא חושב להרבות לו או לאחרים והוא לא ידע כי חסר יביאנו⁵. ור"י ז"ל⁶ פי' מי שהוא עושק דל חוטא הוא אבל הוא חוטא להנאתו להרבות לו אבל מי שנותן מתנה לעשיר אך למחסור כאשר אז"ל⁷ למען ספות הרוה את הצמאה (דברים כ"ט י"ח) זה הנותן מתנה לעשיר כי הוא עדות עליו כי מצות צדקה היא נקלה בעיניו שאם לא כן היה [נותן] מתנתו לעני תחת הפיזור [לעשיר] כי עשיר זה חושב כי נתכבד זה בקחתו מתנה מידיו, והשני כי ברוב העשירים הם צרי עין כי אוהב כסף לא ישבע כסף (קהלת ה' ט') ע"כ לא יושלם לו גמולו נמצאת אומר כי חטא למחסור מכלי תועלת היו ונותן לעשיר אך למחסור. ודרשו ז"ל⁸ עושק דל וגו' סופו שיצטרך ליתן מעות לאומות העולם שהם עשירים הה"ד נותן לעשיר אך למחסור. ונוכל לפרש עושק דל [עושה זה] להרבות לו אבל אם עשק דל ונתן העושק לעשיר אך למחסור אין זה אלא חסרון דעת הרי חוטא ולא לו

¹ ע' רבנו יונה שהביא ג"כ מאמר הזה ממבחר הפנינים ומה שהעיר שם כו"ל הפיזור.

² עיי' אבן יחיאל. ³ בכ"י מדות תיקון הנפש ועיי' מבוא. ⁴ ל"ג ע"א. ⁵ לישנא דקרא לחלן כ"ח כ"ב. ⁶ הוא רבנו יונה. ⁷ דרשה זו לא מצאתי לא בש"ס ולא במדרשים שבידנו ובסנדריין עיי' ע"ב האו קרא נדרש בענין אחר. ⁸ עיי' רש"י.

ועוד לוקח¹ מן העני ונותן לעשיר. ד"א² דל זה יצר טוב ועשיר זה יצר הרע שהרי מצינו יצר טוב נקרא מסכן כמ"א (קהל' ד' י"ג) ומצא בה ילד מסכן א"כ עושק את היצר הטוב הנקרא דל כדי להרבות לו מה שיהיה נותן ליצר הרע הנקרא עשיר [וזה] אך למחסור. [166a] ד"א דל ועשיר זה יצה"ר אם נתגבר עליו ועשקו עד שנתדלדל זהו להרבות לו יסרה וירבה ויצליח אבל אם נכנע לסניו והגבירו עליו שיתן לו חסכו בתפנוקים עד שיתעשר זהו אך למחסור. [ובא להזהירנו] להורות לנו הדרך אשר בה נלך להכניע היצר הרע ולהגביר עליו היצר טוב ובזה נמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם. ותרגום דעשק למסכנא מסני ליה בישתא ודיהיב לעתירא חוסרנא הוא ליה: (יז) הש אוגד ושמע דברי חכמים ולבך תשית לדעת. לדעת כי אני אחד מהם. ד"א אמר לדעתי ולא לדעתם להזהיר שלא ישמע דבריהם אלא אם הם יראי השם כמוהו, והזכיר שוב הלב שהוא השכל שכלב משפם³ לפי שאזנים פתח לשכל לקבל החכמות ולהביאם דרך שם ללב, והודיענו בפסוק זה שתורה שבכ"ס עיקר גדול יתור שהכל תלוי בו. והנה הקדים דברי חכמים שהיא תורה שבכ"ס לתורה שבכתב כי הלא כתבתי לך שלשים (להלן כתוב כ') על⁴ התורה שבכתב הוא רומז כאשר אני עתיד לפרש כל זה לחזק הלכות ענין תורה שבכ"ס להרחיקנו מדרך המינות: (יח) כי נעים כי תשמרם כבמנך יכונן יחדו על שפתיך. בבמנך רומז ללב על שפתיך לחיותם וזכרון. בריש כיצד מעבירין⁵ א"ר אמי מאי דתנב כי נעים כי תשמרם וגו' אימתי דברי תורה נעימים בשעה שתשמרם כבמנך שיכונן יחדיו על שפתיך: [(יט) להיות ב"י מבטחך הודעתך היום אף אתה]. בפ' חלק⁶ להיות ב"י מבטחך כי דברי החכמים מלמדים אותך להועיל לעלות למדרגות הכמחות ופעם הודעתך היום אף אתה כמו שתועילי לעצמי כן אקוה להועיל גם לך: (כ) הלא כתבתי לך שלשים במועצות ודעת. שלשים מגו' (שמות י"ד ז') ושלישים על כלו וכן (לעיל ח' ו') שמעו כי נגידים אדבר מגו' (ש"ב ה' ב') ואתה תהיה לנגיד לפי שהדברים המובנים דברי החכמות הכל פונים אליהם מחמת חשיבותם כמו שעושים לשירי העם הנגידים והשלישים⁷. וי"ט שלשים מגו' (ישעיה מ' י"ב) וכל בשליש כלומר הלא כתבתי לך דברי החכמות השקולים במשקל ובמדה. וי"ט שלשים רמז לספר הזה הנחלק לנו חלקים מתחלת הספר עד משלי שלמה בן חכם וגו' (י' א') וממשלי שלמה עד גם אלה משלי שלמה (כ"ה א') ומגם אלה עד סוף הספר. במדרש איכה⁸ [הלא כתבתי לך שלשים זה אני הגבר (איכה ג' א')] [דהוא⁹ מתלתא תלתא פסוקי הה"ד הלא כתבתי לך שלשים רב שמואל בר נחמני אמר שלשים גבורים כמ"א ושלישים על כולו ומתרגם ויכירין ממנין על כלהון. וכמס' מגילה¹⁰ למדו מספוק זה שלשים ולא רבעים ולא כתבו מגלת אסתר בכלל הכתובים עד שמצאו לה מקרא מן התורה. והמכתב שלשום ב"י כלומר הלא אתמול שלשום כתבתי במועצות ודעת להודיעך וגו'¹¹. תנחומא פ' יתרו הלא כתבתי לך שלשים וגו' א"ר יהושע בר נחמיה זו תורה שאותיותיה משולשים אל"ף ב"ת גימל והכל משולש [תורה משולשת]

¹ בכ"י נותן. ² ע"י מאירי. ³ כאן נראה שבוש בכ"י. ⁴ בכ"י על פי. ⁵ נ"ד ע"א.

⁶ צ"ט ע"ב, ובכ"י ובפ' חלק ואולי חסר לפני זה דבר מה. ⁷ ע"י פירושו לעיל לכתוב ח' ו'. ⁸ פרשה ג' ושם הסדר משונה מעט. ⁹ בכ"י והוא. ¹⁰ ז' ע"א. ¹¹ ע"י מדרש משלי והערת ר"ש באבער הערת י"ד.

חורה נביאים וכתובים משנה משולשת תלמוד הלכות ואגרות הסרסור משולש משה אהרן ומרים תפלה משולשת ערב בקר וצהרים קדושה משולשת קק"ק ישראל משולשין כהנים לויים וישראלים משה אותיותיו משולשין משבט לוי שאותיותיו משולשים מורע [משולש] אברהם יצחק ויעקב אבות ג' וגו': (כא) להודיעך קשט אמרי אמת להשיב אמרים¹ אמת לשולחך. משפטו להשיב אמרי² אמת ובא כמו (יחזקאל כ"ב י"ח) סינים כסף היו (שמות כ"ח י"ז) מורים אבן (יחזקאל מ"ז ד') מים ברכים³ ומעם לשולחך לשולחים לשאול מאתך דבר שתשיבם דברי אמת בלא נמנום. ובמדרש⁴ [הלא כתבתי לך שלשים במעצות ודעת] מלמד שבה לימד ה"ה עצה ודעת למשה ונתנה לו באמת⁵ כרי שילך ויודיענו [וישמיעם] לישראל שני להודיעך קשט אמרי אמת. ס' קשט ס' הקמח⁶ תרגום אמת קושטא ותרגום (תהלים מ' י"א) בתוך לבי בקשיות, ולדעת המדרש ס' לשולחך לשולחים אותך כי משה שליח בין ה"ה ובין ישראל. ראב"ע ז"ל⁷ ס' להשיב אמרים אמת כענין (שמות י"ח י"ט) וישב משה את דברי העם וגו' כלומר כשהודעתך קשט דברי אמת כמו כן תשיב לו אמרים אמת כענין (שם שם) נעשה ונשמע [166b] לשלחך לשם ששלחני אליך ליסרך כי השכל [שליח השם] לשלחך בלשון רבים כמו (איוב ל"ה י') אלוה עושי ע"כ. ונוכל לפרש טעם להשיב אמרים אמת וגו' כי השם שלח את האדם לעולם הזה לעסוק בתורה שיהא תלמודו ערוך בידו כשישוב לפני שולחו בעולם הבא: (כב) אל תגזל דל כי דל הוא ואל תדכא עני בשער. תרגום לא תגזול למסכנא ממול דמסכנא הוא כלומר לא תגזלו בעבור שהוא דל ואין לו כח לעמוד כנגד וכן אל תדכאנו בשער מקום שהרבים מצויים שלא תלבין פניו ברכים. ד"א⁸ שהעניים מכח [ש]מחזירים על הפתחים ע"כ אמר ואל תדכא עני בשער ולפי שהדלים והעניים הם הנגזלים והנדכאים מכני אדם דיכר הכתוב בהווה כי גם גזילת ודיכוי העשירים אסור. ובמדרש⁹ מפרש סמיכת פסוק זה לפסוק שלפניו שחכם שירד מנכסיו שני דלות יש לו אין לו פרושה לאכול וחכמתו בזויה. ותוספות ביאור לדעת המדרש אל תגזל דל לבזות חכמתו כי דל הוא ספק יש בידו בדלותו¹⁰ לא תגרום לו אתה דלות אחרת הה"ד ואל תדכא עני בשער כמד"א (דברים כ"ה ז') ועלחה יבמתו השערה מושב זקנים וחכמים. וי"ט טעם אל תגזל דל וגו' אם אתה רגיל לתת לדל זה אל תגזלו ולתת אותה מתנה לדל אחר. ד"א אל תגזל דל וגו' אם נתן לך שלום החזיר לו שלום כעין שדרשו¹¹ בפסוק (ישעיה ג' י"ד) גזלת העני בכתיכם. ועוד שם¹² אל תגזול דל שבעה שמות נקראו לעני [עני] אביון מסכן דל רש טך ודך, עני כמשמעו, אביון תאב לכל דבר רואה כמה אוכלים ואינו אוכל כמה משקין ואינו שותה, מסכן [שהוא] מסוכן בחייו, דל שנתדלדל מנכסיו, [דך שהוא מדוכדך ממקום למקום], רש שהוא מתרושש, טך שהוא מתמכך עד האסקופה התחתונה [ולא דיו כל העניות הזו אלא אף אתה גזולו] ע"כ כתיב אל תגזל דל כי דל הוא. ובתנחומא

¹ בכ"י מספר להשיב אמרים אמרים. ² בכ"י דברי. ³ ר"ל שגם בפסוקים אלו כתוב למש"ל מורים אבן ומשפטו במכילות טורי אבן, ועי' במיוחס לראב"ע. ⁴ מדרש משלי. ⁵ במדרש שלפנינו: וכתב לו באמת והודיעם לו באמת ונתנם לו באמת. ⁶ ס' השרשים ש' קשט ועי' מכלל יופי. ⁷ עי' במיוחס לו. ⁸ עי' רבנו יונה. ⁹ מדרש משלי. ¹⁰ נראה שצ"ל כבר יש בידו דלותו או בדומה לזה. ¹¹ ברכות ו' ע"ב. ¹² חיינו שם במדרש משלי.

משלי כב, כב-כח

ס' במדבר מפרש פסוק זה על התורטום הנכנס עם הפרסות שלא יאמר אדם יש לפני אנונים ותמרים עליהם אני אומר [הברכה תחלה] ומניח את התורטום לכך נאמר אל תגזל דל, ד"א לומר דבר בשם אומרו ואם לאו עובר על אל תגזל דל, ד"א להזהיר על מתנות כהונה ולויה ועל הגזלים [מתנות כהונה] עובר על אל תגזל דל ונקרא שבט לוי דל שהיו דלים מן הנחלה ומן המנין כדא"י התם בארוכה :

(כב) כי י"י יריב ריבם וקבע את קובעיהם נפש. תרגומו ומתפרע פורענותהון דנפשהון מפרש נפש מוסב על הגזלים כלום וקבע את קובעי נפשותם של גזולים וע"ד מה שאז"ל¹ כל הגזל פרוטה לעני כאילו גזל נשמתו ממנו שנא' (לעיל א' י"ט) את נפש בעליו יקח והוא מחלוקת בדברי רז"ל בסוף קמא², ויש אומרים נפש הגזלים כלום' שהב"ה קובע את קובעיהם נפש משום כי י"י יריב ריבם ע"כ אעפ"י שקבעו הם ממון הב"ה קובעם נפשו' כיון שזה הגזלן הפסד (?) וראה לומר לית דין ולית דיין שחושב בלב עני זה אין בו כח לעמוד כנגדי א"כ אגזול אותו ומשים כאילו אין שומע ואין רואה והוא אינו יודע כי למעלה ממנו עין רואה ואוזן שומעת, ומעם וקבע את קובעיהם כמו (מלאכי ג' ח') היקבע אדם אלהים והוא הלוקח דבר מיד חבירו בחזקה ובלשון רז"ל קבען פלניא³ כלום' גזלן פלוני נמצאת אומר וקבע את קובעיהם נפש מעמו כאילו אמר וגזל את גזולם נפש : (כד) אל תתרע את בעל אף ואת איש חמות לא תבוא. איש חמה גדול מבעל אף שהוא כועס כעס הרבה עד שמתחטט כל גופו מרוב הכעס ע"כ אמר בבעל אף אל תתרע ובאיש חמות אל תבוא ע"ד לך אמרין לנזירא סחור סחור לכרמא לא תקרב⁴ : (כה) סן תאלף אורחותיו ולקחת מוקש לנפשך. שמדת הכעס מדה רעה עד מאד ואמרו מליצי המוסר⁵ מי שכעסו חזק ורגזו אמיץ אינו רחוק מן המשוגעים הנכסים ואמרו כאשר נרב מחולי הגוף כן הכעס מחולי הנפש ואומר (קהלת ז' ח') אל תבהל ברוחך לכעוס וגו' (לקמן כ"ט כ"ב) ובעל חמה רב פשע (לקמן י"ט י"ט) גדל חימה גושא עונש (לקמן כ"ט י"א) כל רוחו יוציא כסיל וכבר הפליתו בפ' האורג⁶ ואמרו כל הקורע בגדיו בחמתו כאלו עובר ע"ז וכמה ספרים מלאים על כל גדותם לגנות מדה זו על כן הזהירנו שלא נתחבר לרשע הכעסן, וכבר אמרו מליצי המוסר⁷ כשתרצה להתחבר עם אדם הכעיסהו ואם יודה לך [167a] על האמת בעת כעסו התחבר לו ואם לאו עזוב אותו והטעם סן תאלף אורחותיו [ולקחת מוקש לנפשך]. וגם טעם המקרא כטעם המכתב סן תאלף ארחתו אחת מאורחותיו. ד"א טעם המכתב להזהיר שלא ילחם את לחמו מגו' (מ"ב כ"ה ל') וארחתו ארוחת תמיד ומתרגום ושרותיה ובלשון רבותי קורין לסעודה שיירותא, ולקחת מוקש לנפשך כטעם (לקמן כ"ג ח') סתך אכלת תקיאנה ויהיה מעם לנפשך נפש הגיונית : (כו) אל תהי בתקעי כף בעורכים משאות. משאות מגו' (דברים כ"ד י') משאת מאומה וכבר הזהירנו ע"ז כמה פעמים לחזק הענין, וסמך לו (כו) אם אין לך לשלם למה יקח משכנך מתחתך. ואפי' יהיה לך בשעת הסירעון ע"כ התרחק מהעורבות. ואמר למה יקח משכנך מתחתך שאין הערב בכלל פסוק (שם שם י"ג) השב חשיב את העובט וגו' : (כח) אל חסג גבול אשר עשו אבותיך. אל חסג גבול

¹ ב"ק קי"ט ע"א. ² שם. ³ ר"ה כ"ו ע"ב. ⁴ שבת י"ג ע"א. ⁵ ג"ל שכוונתו על דברי מבחר הפנינים שער הענוה. ⁶ שבת קי"ה ע"ב. ⁷ מבחר הפנינים שער בחינת אורחים.

אשר נבלו הראשונים כתרנו¹, לא תשני תחומא דמן עלמא והמעס לא תעבור על סיינות שסיינו ראשונים לעשות לך סייג אחר הענין שלא תשנה המנהגים והתקנות שתקנו הראשונים וזה מעם אשר עשו אבותיך, ובמדרש² מפרש על ג' תסלות שתקנו האבות, ובירושלמי פאה³ אל תסג נכול עולם זה המניח סל תחת הגסן בשעת בצירה כדי שיפול כתוכה הפרט, ובירושלמי סוטה פ"ד [לא ישא אדם מעוברת חברו ומינקת חברו ואם נשא עליו הכתוב אומר אל תסג נכול עולם וגו']⁴: (כמ) חזית איש מהיר במלאכתו לפני מלכים יתיצב כל יתיצב לפני חשוכים, [מי] שהוא מלאכתו בזריות גדולה תגדל מעלתו עד שלפני מלכים יתיצב כל יתיצב לפני חשוכים ופי' עניים והם דלת העם ותרנו⁵ העם הדלים (ירמיה ל"ט י') עמא חשוכא וכמו שיקראו הגדולים חורים ואת כל⁶ חורי יהודה (שם שם ו') ומתרגם לכן חיואר נקראו כן לפי שאין בעינם כמו הלכן⁷ כן נקראו הפחיתים שבעם חשוכים כאומי כל יתיצב לפני חשוכים, ושומר הסייגות בא למדריגת הזריות ולכן נסמך פסוק זה לפסוק שלפניו ועוד כי החכמים שעושים משמרת למשמרת הם הזריות אשר מעולם אנשי השם, ורז"ל דרשוהו בפי' חלק⁸ על שלמה ע"ה חזית איש מהיר במלאכתו שהקדים בית המקדש לביתו ולא עוד שבת המקדש בנה בשבע שנים ואת ביתו ב"ג שנה לפני מלכים יתיצב כנן ערן כל יתיצב לפני חשוכים בניהגם, ולפי שאמר לפני מלכים יתיצב (שכל) ספר איך יתנהג בעבודת המלכים

כג.

(א) כי תשב ללחום את מושל בין תבין את אשר לפניך, פי' להיות מאוכלי שלחן המלך כי ללחום מגו' לחם והוא כולל כל המאכלים כמו נותן לחם [לכל בשר] (תלים קל"ו כ"ה) מ"ם אין לסירושו אלא מקומו, בין תבין את אשר לפניך יש לך להתבונן את אשר לפניך שלא תשב אלא במקום הראוי לך לא למעלה מגדולים ממך, וי"מ¹ מעם את כמו מן כמו (שמות ס"ז כ"ט) כצאתי את העיר שהוא כאומר מן העיר כאילו אמר בין תבין מן אשר לפניך, פי' ראב"ע ז"ל² תבין לשון עיון וכן אבינה בכנים (לעיל ז' ז') כלומר את העומדים לפניך להתענג ממדת המאכל הבין בהם, בין תבין את אשר לפניך מעבדי המלך שהם לפניך בעבודת המלך לדרוש ולחקור מי מהם נתרצה בעיני המלך על ידי מעשיו לעשות המעשים ההם, ונוכל לפרש בין תבין ופי' אם שנים אוכלים בקערה אחת מדרך טוסר שיאכל [מה] לפניו ולא יאריך ידו שיאכל לפני חברו כי זו דרך נרגעות, ע"כ סמך אחריו (ב) ושמת סכין בלועך אם בעל נפש אחת, כלומר אם אתה בעל נפש מתאוה לאכול אכילה גסה מוטב להשם סכין בלועך ואל תתכוה לפני המלכים ע"י אכילתך, ולא עוד אלא

¹ מדרש משלי. ² האי דרשה לא מצאתי בירושלמי פאה ואפשר שכוונת הרב על דברי חירושלמי פ"ה ד"ה. ³ בכ"י פ"ו ואולם אין כל ספק כי כונת מחברנו לדרשה שנוספת פה ושמוקומה בפ"ד וד' ואולם שם בירושלמי כתוב „אל תסג נכול עולם אשר נבלו ראשונים ובשדה יתומים אל תבוא" והוא הכתוב לקמן כ"ג י' בהוספת המלות „אשר נבלו ראשונים". ועי' דברי אפסוביצר בהריווי הצרפתית כרך ג' ע' 249. ⁴ בכ"י באו. ⁵ אולי צ"ל: לפי שאין בעולם מראת חשוב כמו הלכן. ⁶ סנהדרין ק"ד ע"ב. ⁷ ע"י רבנו יונה. ⁸ במיוחדם לו.

אפי' לא יבנוך יש לך הפסד מצד אחר כי תמצא כמה מיני מטעמים מוכנים בשלחן המלכים ואם תרבה באכילתך ולא תמשוך ירך מסעודה שהנאתך אולי למחר תפסד מעבודת המלך ותבקש לימודך שהרגלת בו ולא תמצא, וזה מעם (ג) אל תתאו למטעמותיו והוא לחם כזבים. שהיום או מחר יהיה נכזב ונפסק ממך מגו' (ישעיה נ"ח י"א) אשר לא יכובו מימיו. והנה הביאו¹ חז"ל מעשה בענין זה בפי מציאת האשה² ההוא דאתא לקמיה דר' נחמיה א"ל כמה אתה סוער א"ל בבשר שמן ויין ישן א"ל רצונך שתגלגל עמי בעדשים גלגל עמו בעדשים ומת אמי אוי לזה שהרגו נחמיה אדרבה אוי [167b] לו לנחמיה שהרגו לזה טיבעי ליה איהו הוא דלא הוה ליה לפטקיה נפשיה כולי האי. ומעם ושמת סכין בלועיך י"ם מגו' לשכים בעיניכם (במדבר ל"ג י"ד) והגוין במקום ט"ם, וטבל לפרש סכין האמור כלשון רז"ל ומעם בלועך מגו' ילע קרש (כ"ה) והיא בית הבליעה. וי"ם אם בעל נפש אתה למשול ברוחך כי לפי הראשון שפירשנו מעם נפש כמו (דברים כ"ה כ"ג) כנפשוך שבעך. בס"ק רחולין³ דתני ר' חייא כי תשב ללחום וג' אם יודע תלמיד ברבו שאם ישאל ממנו יודע להחזיר לו מעם בין ואם לאו תבין את אשר לסניך ושמת סכין בלועך אם בעל נפש אתה פרוש היינו: (ד) אל תיגע להעשיר מבינתך חדל. שחמנע עצמך מלחשוב אחר תבונות ותחבולות [אין] תקנה העושר שאין הדבר כן רק מחנה סאת השם [הוא] א"כ אל תיגע להעשיר. ד"א מבינתך ושכלך תלמוד ותדע ותשכיל סמוצאי דבר שתחדל ולא תיגע להעשיר כי אולי תיגע ולא תמצא ונמצא יגיעך עמל ואון ואמר חכם אחד מטליצי המוסר⁴ מעמו הקנינים יתמעטו היגונים, והלא הכתוב אומר (קהלת ה' י"א) והשבע לעשיר אינו מניח לו לישן כי שומר הלילות מספר שיננהו או יגלוהו, ואמרו לחכם אחד⁵ סלוי קנה ממון גדול א"ל וקנה זמן להוצאתו. ועוד אפי' יגע וימצא עושר גדול כמעט קט והנה אינו זה מעם (ד) התעף עיניך בו ואינו כי עשה יעשה לו כנפים כנשר יעוף השמים. וה"א התעף אינה ה"א התמיהא רק [. . .]⁶ בתנועת העספים, ד"א⁷ מתרגום וכפלת ותעף. ד"א⁸ מגו' (איוב י"א י"ז) תעופה כבקר תהיה כלומר אם תאיר עיניך להביט בעושר ואינו כי עשה יעשה לו כנפים וג'. ואמר כנשר להפלות הדברים ע"ד (שם ט' כ"ו) כנשר יפוש עלי אוכל, ואם נאמר ביגע להעשיר כנשר יעוף השמים יאמר בעבודת הבורא ית' (ישעיה מ' ל"א) וקווי י"י יחליפו כח יעלו אבר כנשרים. והמכתב התעוף בוי"ו ואולי נכתב כן להיותו שקול עם כנשר יעוף השמים דרך צחות כמו (צפניה ב' ד') ועקרון תעקר, ושעם המכתב כנשר ועוף⁹ השמים קל [להבין]. בספרי סר' והיה עקב מפרש פסוק זה על המעלים עיניו מדברי תורה לסוף מבקש תלמודו ואינו נמצא שנה' התעף עיניך וגו' וכתיב במגלת סתרים¹⁰ אם יום תעזבני ימים אעזבך. ולדעת זה גם אנו נפרש אל תיגע להעשיר בדברי תורה וכאשר דרשו¹¹ בספוק וקובץ על יד ירבה (לעיל י"ג י"א) שלא יעשה אדם גירסתו חבילות חבילות וזה מעם מבינתך חדל שלא תאמר אני יכול ללמוד חבילות חבילות

¹ בכ"י הביאנו. ² ס"ז ע"ב. ³ ו' ע"ב. ⁴ ע"י מבחר הפנינים שער פרישות מהעולם הזה בקצת שינוי. ⁵ עיי"ש וגם בו קצת שינוי. ⁶ נראה שחסר כאן דבר מה. ⁷ ע"י רש"י. ⁸ ע"י במיוחס לראב"ע ומאירי. ⁹ בכ"י יעוף. ¹⁰ בספרי שם וכן בירושלמי ברכות פ"ט ד"ח במגלת חסידים. ¹¹ עירובין נ"ד ע"ב.

ואבין הכל לא כ"י, ונתן מעם לדבריו (ו) אל תלחם את לחם רע עין ואל תתאו למסעמותיו: (ז) כי כמו שער בנפשו כן הוא אכול ושתה יאמר לך ולבו כל עמך. מעם שער כמו (בראשית כ"ו י"ב) מאה שערים ובלשון ר"ל לא כל השיעורין שווים. וענין הפסוק כי זה הצר עין משער ומחשב בנפשו שאם יקרא לך לאכול מלחמו לא תאבה לו שהוא רוצה לקרוא לך כרי שתחזיק לו טובת חנם ולא לאכול עמו וחשב כי כמו שער בנפשו כן הוא וגי' ואם אתה תאבה לו למעור עמו סוף שמראה לך פנים וזעפות עד (ח) פתך אכלת תקיאנה וישחת דבריך הגעיסים. תקיאנה שמכניס בה עין הרע וישחת דבריך הגעיסים אם אמרת על השלחן דברי תורה מרוב צרת עיני במה שאתה אוכל לא ישמעך ונמצאת כאלו אתה משיחתם. ורש"י ז"ל פ"י כמו שער בנפשו מענין כתאנים השוערים (ירמיה כ"ט י"ז) שמעמו המרים והענין כאילו שפך האוכל הזה מרה בנפשו של רע עין כן הוא. וי"ט² שאע"פ שקרא לך לאכול עמו לא הכין אלא כשיעור שאוכל הוא עצמו ע"כ אכול ושתה יאמר לך ולבו כל עמו. ומשפט הפסוק כי כמו שער בנפשו כן הוא המאכל. א"כול ושתה יאמר לך ר"ת אויל אין זה רק סכלות גדולה ואולת עצומה, וכבר דברו בזה בספר אלו נאמרים³ לגנות מדת צרי העין. ולפי שאמר וישחת דבריך הגעיסים אמר בסמך (ט) באוני כסיל אל תדבר כי יבז לשכל מליך. כאשר אמרו מליצי המוסר⁴ אל תשליך הפנינים לפני החזירים. ונוכל לפרש מלת כי כמו כאשר כלום באוני [168a] כסיל אל תדבר כאשר יבז לשכל מליך אבל אם ראינו שאינו בז להם דבר. באוני כסיל אל תדבר, מעם באוני לומר דברים של סודות לא תאמר לו כי יבז לשכל מליך להודיע שלא ידבר דברי קבלה וכיוצא בהם אלא למי שראוי לשמעם: (י) אל תסג גבול עולם ובשרי יתומים אל תבא. כבר אמר מעם אחרת (לעיל כ"ב כ"א) אל תסג גבול עולם וכסלו הגה על ידי שהוסף בו ובשרי⁵ יתומים אל תבוא וכא להזהיר למעלה על גזילת הדל ועתה מזהיר על גזילת היתומים אע"פ שהם עשירים, מה כתיב בתריה (יא) כי נואלם חזק הוא יריב [את] ריבם אתך. ובמס' פאה פ"ה ובשרי⁵ יתומים אל תבוא בלקט שכחה ופאה הראוי להם הכתוב מדבר: (יב) הביאה למוסר לך ואוניך לאמרי דעת. משפט הפסוק הביאה למוסר ולאמרי דעת לך ואוניך כי שניהם צריך החפץ המכונה בלב והשמע המכונה באזנים. ולפי שהוא חוטל על הכן הזהירו על כך ואמר (יג) אל תמנע מעור מוסר כי תכנו בשבט לא ימות. כי ע"י המוסר לא ימות עד שתנצל ליסרו סן ימות, זה מעם כי תכנו בשבט לא ימות, מה תאמר יצטער (יד) אתה בשבט תכנו ונפשו משאול תציל. א"כ יקלה הצער כנגד הריחו. ד"א⁶ כי תכנו בשבט לא ימות להזהיר האב על ייסורי הכן כי הכאת השבט גורמת לו שלא ימות על ידי ב"ד כי אם לא ילמד מוסר יחמא ואשם ויענשהו ב"ד נפש וממון ויהיה פסוק שאחריו כפל ענין אתה בשבט תכנו ונפשו משאול תציל שלא ימות בלא עתה. ד"א⁷ שלא תמות הנפש במות הגוף. ובמדרש⁸ מפרש כי תכנו בשבט לא ימות להזהיר את האב שלא יכנו מכות מות וזה לשונם הוזהר כשאתה

¹ גם כאן חסר כנראה דבר מה כי תזמשך אינו עולה יפה. ² ע"י במיוחס להראב"ע.

³ ל"ח ע"ב. ⁴ מבחר הפנינים שער החכמה. ⁵ בכ"י ובשדה. ⁶ ע"י קב ונקי. ⁷ ע"י במיוחס להראב"ע. ⁸ שוחר טוב תהלים ו'.

מכה אותו תכנו בשכמ שלא ימות וכן הוא אומר אתה בשכמ תכנו וגו' טובה היא המדרות ולא כאף וכן כתי' (ירמיה ד' כ"ד) יסרני יי' אך במשפט ע"כ: (מז) בני אם חכם לבך ישמח לבי גם אני. טעם גם אני החכם שמח בחכמתו וגם קרוביו ישמחו לשמחתו. ד"א לדבר על לבו שיתחכם ע"כ אמר לו בני אם חכם לבך וגו' א"כ למוד ושמח כי אם אני ישמח לבי עאכ"ו לכך. בב"ר פס"ג ר' הונא בשם ר' אחא מנין אתה אומר שכל מי שיש לו בן יגע בתורה מחמלא עליו רחמים בשעה שהוא יגע בתורה ת"ל גם אני גם אני ישמח לבי [וכן] ספרי פ' עקב: (מז) ותעלונה כליותי בדבר שפתיך מ'שרים. הכליות בהם מדת התאווה נודעת ע"כ אמר ותעלונה כליותי² נזורים מני' (תלים פ"ד ג') נכספה וגם כלתה והמחשבות מתיחדות לכליות כמד"א (שם ז' י') ובוהן לבות וכליות ואמרו חכמי הטבע³ שיש בכליות שני נידים מגיעות עד הפנים ומחמתם יראה השחוק בפנים ואולי לכך נתכוון באמרו ותעלונה כליותי. ואמר ישמח לבי גם אני לפני פסוק זה כי תחלת הלכ שמח ואח"כ תראה השמחה בפנים כי הלב הוא המרגיש והמתעורר מכל האברים: (יז) אל יקנא לבך בחטאים כי אם ביראת יי' כל היום. כבר ידעת מה שדרשו⁴ אל תשנו אל האלילים אל תשנו אל מדעתכם ואם ראית חטאים מצליחים במעשיהם אל יקנא לבך אבל בשתראה יראת יי' היה לובש קנאה להתנהג כמנהגם ועי"ד⁵ קנאת סופרים תרבה חכמה, ורוד אמר (תהלים ל"ז א') אל תחר במרעים אל תקנא בעושי עולה ושם בארתי בפ"י פסוק זה בקש תמצא. באגדת תלים⁶ אל יקנא לבך בחטאים וכמה תקנא ביראת יי', אל תקנא בנרן של רשעים ראה כמה שמן יש בו רביעית או שמינית [אין לו אחרית] והשמן משתלם והנר מתכבה וכן הוא אומר [כי לא תהיה אחרית לרע] נר רשעים ידעך [לקמן כ"ד כ'] הלכה האורה שלו קנא לנר שאינו נדעך לעולם ואין האור שלו פוסקת [ואיזה הוא זה] שני כי נר מצוה וגו': (יח) כי אם יש אחרית ותקוּך לא תכרת. תרגום מטול דתהוי לך אחריתא מכתא. וטעם כי אם כמעט כי אם תם הכסף (בראשית מ"ז י"ח) ואינו תנאי רק לאמת הענין. וי"מ⁷ כי אם כמעט כאשר כמו ואם יהיה היוכל (במדבר ל"ד ד') והיה אם בא אל אשת אחיו (בראשית ל"ח ט'). וי"ו ותקוּך כס"א רפ"ה בלשון ישמעאל⁸ והטעם להודיע כי כאשר תהיה האחרית תקוּך לא תכרת ופי' ראשון עיקר. וי"ו ותקוּך נוספת על ענין [168b] ראשון וטעם אחרית אחרית הטובה וכמורו כי אחרית לאיש שלום (תהלים ל"ז ל"ז) לתת לכם אחרית ותקוה (ירמיה כ"ט י"א). ובמקנא ביראת השם נאמר

¹ ע"פ כ"א שמר תשמרון ואולי צריך להוסיף גם פה כמו בבראשית רבה ובספרי: אין לי אלא אביו שבארץ אביו שבשמים מניין ת"ל גם אני וגו'. ² בב"י בחס. ³ ראיתי להעתיק כאן דברי הפתח עינים על העין יעקב ברכות ס"א ע"א וז"ל: אמרו חכמי הנהוה כי במראה אשר חירשו הנקרא טילאיסקופיו נראים ורדים דקים מאוד קטנים הרבה מאוד מחוט השערה ובהם רואים שיש קנים חלוקים דקים מאד מאד מן הכליות למוח ובמות בתים קטנים רבים ומהלב נשפך רוח חכמה לכליות ועולה למוח וז"ש כליות וטעם שמיניות החכמה מהלב ועולה למוח וז"ש רד"ל גבי אע"ה שהיו כליותיו נובעות חכמה שהיה השפע הבא מן הלב נובע כנהר שאינו פוסק וע' מה שפירש"י ד"ל עכ"ל. ⁴ שבת קמ"ט ע"א. ⁵ בב"ב כ"א ע"א. ⁶ ס"י ל"ז ושם הנוסחא ארוכה יותר אולם נוסחת מחברנו קרובה לאותה של דוילקוט. ⁷ ע"י פ"י ר"י כספי ב". ⁸ ע"י מבווא.

כי אם יש אחרית אבל ברשעים ובמקנאים בהם לעשות כמעשיהם נאמר (לקמן כ"ד כ') כי לא תהיה אחרית לרע נר רשעים ידעך: (יט) שמע אתה בני וחכם ואשר בדרך לבך. תרגום ותריץ לבך לארחא כאלו אמר ואשר לבך בדרך כלומר בדרך הידועה דרך החכמה והמוסר. ד"א¹ ואשר בדרך לבך עשה מה שלבך חפץ כי אחר שחכמת לא יבחר לבך רק טוב. ולפי שהזהירו מרדכיט תאוו ע"כ אמר לו אם תצצה לעשות כל מה שלבך חפץ התחכם קודם ואז אתה מורשה לעשות זה והוא יחכם וכשיחכם כל תאות העה"ז יהיו בעיניו הבל נדף: (כ) אל תהי בסוכאי יין בוזללי בשר למו. כי זה מדרבי החכמה פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן ובתורה אתה עמל² וסוכאי יין דעתם שלולה ומחשבתם עכורה ואע"פ שאמרו חמרא וריחין פקחין³ זה השותה כדת וכשורה כי המעט ממנו מסקה הלבבות והרב ממנו משנע שותהו וכן זוללי בשר ע"י אכילה נסה שאוכלים תמצא כל איבריהם כבדים עליהם והרי הם כאבן דומם אם מוציאים ימיהם באכילה ושתייה תורחם אימתי נעשית. ולפי שהשכורים נקראים סוכאים נקרא גם היין כן כמד"א סוכאך מהול במים (ישעיה א' כ"ב) ומוכרי היין בלשון רז"ל סכיותא⁴, ומעם זולל מגו' כי הייתי זוללה (איכה א' י"א) כי האוכל אכילה נסה מולול בעצמו. אמרי' במס' סנהדרין⁵ אינו נעשה בן סורר ומורה עד שיאכל בשר ושתה יין שנא' (דברים כ"א ב') זולל וסוכא וכן אמרו אינו חייב עד שיאכל בחבורה שכלה סריקין כלום ריקים ופוחזים, ואולי אמרו בן מגו' זולל שמולול בעצמו לאכול בערת רשעים: (כא) כי סוכא זולל יורש וקרעים תלביש נומה. וי"ו וקרעים נקראת וי"ו ההשוואה⁶ לומר לך בשם שהעצל המרבה בשינה ובתנומה לובש בגדים קרועים ומטולאים כי לא תמצא ידו רי חרשים כן מי שהוא זולל וסוכא יורש ויתמסכן. וארו"ל⁷ כתיב תירש וקרי תירוש זכה נעשה ראש לא זכה נעשה רש שאם הוא שותה לכלי חק ימכור כל אשר לו בקנין היין ומתמוטט ומתרושש. בתנחומא ס' שמיני אל תהי בסוכאי יין אל תגרום לעצמך לשותות יין נמס' ע' ולראות פני ע' סנהדרין ותגרום מיתה לעצמך כמד"א (שם) כי יהיה לאיש בן סורר ומורה ושם נאמר זולל וסוכא⁸ א"כ אל תגרום לעצמך סקילה חמורה שבמיתות א"ר יהודה בר סימן בלשון עברי יין ובלשון ערבי חמר גימט' רמ"ח כנגד איבריו שבאדם שהיין נכנס בכל אבר ואבר והגוף מתרשל [והרעת מטולמלת] נכנס היין הרעת יוצאת וכן שנה ר"א הקסר נכנס יין יצא סוד לבך נצטווה הכהן שלא לשותות יין בשעת עבודה כדי שלא תתלמל דעתו: (כב) שמע לאביך זה ילדך ואל תבוז כי זקנה אמך. כלומר אע"פ שזקנה אמך אל תבוז לה ומעם כי כמו (שפטים א' י"ט) כי רכב ברזל [להם] שמעמו כמו אע"פ. וי"ט מעם כי נתינת טעם לאל תבוז כל' אל תבוז לרבךיה כי זקנה היא וכישישים חכמה ואורך ימים תבונה⁹ ומשל הדיוט מי שהוסיף עליך יום הוסיף עליך דבר כי ע"י נסיון ובחינת הזמנים ידדו בני אדם לעומק הדברים. בסוף ברכות ירושלמי¹⁰ א"ר יוסי בר בון אם נתישנו דברי תורה בסוף אל תבזה להם וכי כדאיתא התם: (כג) אמת קנה ואל תמכר חכמה ומוסר ובינה. להזהירו שנקנה החכמות בכל ממון

¹ ע"י רש"י. ² פרק קנין תורה ה"ד. ³ יומא ע"י ע"ב. ⁴ ע"ז ע"א ע"א. ⁵ ע"י ע"א.

⁶ ע"י מבוא. ⁷ יומא ע"י ע"ב. ⁸ כונת המדרש כמו שאיתא שם בפירוש לחמשך הכתובים: ותפשו בו אביו ואמו וגו' ורנמחו כל אנשי עירו באבנים ומת. ובכלל קיצר פה מתברר דבר דברי המדרש. ⁹ לישנו דקרא איוב י"ב י"ב. ¹⁰ פ"ט ד"ה.

שבעולם ולא נפרוש מהם שאם נפרוש מהם הרי אנו כמוכרים אותם בידים אם יום תעזובני יומים אענוך¹. בכורות פ' עד כמה² תניא כאשר צוני יי' אלהי (דברים ד' ה') מה אני כחם אף אתה כחם ומנין שאם לא תמצא כחם שתלמוד בשכר שני אמת קנה ואל תמכור ומנין שלא יאמר כשם שלמדתי בשכר כך אלמדנה בשכר ת"ל ואל תמכור, וגם במס' נדרים³ דברו בזה, ומשפט הפסוק קנה ואל תמכור אמת וחכמה ומור ובינה או קורא התורה שכלה חכמה ומור ובינה אמת⁴ וכן יאמר שפתח בה במעשה בראשית וסיים באמת בראשית ברא' אלהים ס"ת אמ"ת אשר ברא' אלהים לעשות ס"ת אמ"ת: (כד) גיל יגיל אבי צדיק יולד חכם וישמח בו. השמחה גדולה מן הגילה ע"כ אמר בחכם שמחה ובצדיק גילה כי החכם [169a] גרול מהצדיק כי החכם כולל שתי המעלות נופל עליה⁵ לשון חכם החכמה והצדק אבל הצדיק יכול להיות צדיק אע"פ שאינו חכם. ואמר ויולד חכם כי החכמה מתחלת הבריאה [גזרים] מסה זו מה תהא עליה חכם או טפש אבל צדיק ורשע לא קאמר⁶. בב"ר פס"ג גיל יגיל אבי צדיק גילה בזמן שהצדיק נולד בו גילה אחר גילה כשהוא צדיק בן צדיק: (כה) ישמח אביך ואמך ותגל יולדתך. והוא האומנת⁷ כמד"א (בראשית נ' כ"ג) יולדו על ברכי יוסף: (כו) תנה בני לבך לי ועיניך דרכי תצרנה. שתשים כוונתך לקבל דברי ועיניך דרכי תצרנה כלומ' דרכי השם שהם דרכי התורה והמצות. והמקרא תצרנה והמכתב תצרנה שירון אחריהם כמעט המכתב וינצרו כמעט המקרא. ולפי שהלב והעינים סרסורי דעבירה לכך מזהיר אותנו שלא נחור אחריהם רק שנכופם לשמור דרך עץ החיים: (כז) כי שוחה עמוקה זונה וכאר צרה נכריה. צרה הפך רחבה והמעט שלא יוכל אדם להתהפך בה מצד אל צד וחסר מזה הפסוק כ"ף הדמיון ומעמו כשוחה כבאר: (כח) אף היא כחתף תארב ובוגרים באדם תוסיף. תרגום אף היא כמטרף עינא⁸ כמנא מפרש כחטף כהרף עין ונוכל לפרש מנ' (איוב ט' י"ב) הן יחתף מי ישיבנו והוא [כמן] יחתף במ"ת והם ענין אחד בשני שרשים והמעט אף היא כעת החטף שתוכל לחטוף ולקחת תארוך, ובוגרים באדם תוסיף כי תמשכם לחברתה ויבגדו בנשותיהם, ואמר תוסיף כי עושה כן פעם אחר פעם. וי"ט⁹ כחתף כינוי לטות הבא פתע פתאום ע"ד (שם) הן יחתף מי ישיבנו ושעם הפסוק כי אריבתה אריבת מות וכמד"א (לעיל ב' י"ח) כי שחה למות ביתה וגו'. וי"ט כי הוא קרוב ללשון ערבי שקורין לכל חיה רעה אלחטפה¹⁰ ולפי שהיין גורם הזנות — צא ולמד מצרצורי¹¹ היין שהיו מוכרות בנות מדין וכו' [החמ"א] את ישראל כדאי' בס' חלק¹² אומרת לו רצונך שתשתה עמי כוס של יין כיון ששתה בער בו אף [אמר לה] השמיעני לי וכו' — ע"כ סמך לו (כט) למי אוי למי אבוי למי מדינים למי שיח למי פצעים חנם למי חכלילות עינים. למי אוי כאילו הזהיר להשמר מן היין או שיקרא

¹ המאמר הזה ממגלת חסידים (או סתרים) שהובא גם בספרי עקב סי' קמ"ח אינו ענין לכאן. ² כ"ט ע"א. ³ ל"ח ע"א. ⁴ בכ"י ואמת. ⁵ בכ"י עליו וכוונת המחבר מלת חכם נופל גם על מי שיש לו מעלת החכמה גם על מי שיש לו מעלת הצדק. ⁶ נדה מ"ז ע"ב. ⁷ בכ"י האומות, וכן פירש המאירי: לידה לפעמים במקום גידול כמו ויולדו על ברכי יוסף. ⁸ צ"ל וידך מטרף עינא. ⁹ ע"י רש"י. ¹⁰ באמת נמצא בערבית רק המלה الخاطف וא"כ בכתיבה עברית אלכאסף שפירושו ואב ואולי קראו בדומה לזה לכל חיה בספרד. וע"י מכו. ¹¹ בכ"י סרסורי. ¹² ק"ו ע"א.

על קורותיו [אוי], אבוי שם דבר מענין אביון¹ כלום' למי עוני וכמ"ש למעלה (כ"ג כ"א) כי סובא וזולל יורש, למי מדינים שהיין גורם טצה ומריבה ומדינים, למי שיח שהשכור מרבה דברים כמד"א (לעיל כ' א') הומה שכר, ד"א [כמן] כי מרוב שיחי וכעסי (ש"א א' מ"ו) שהם שקולים שיח וכעס, למי פצעים חנם שיביאוהו חנם כי רוב משחה היין יוליד רוב חלאים רעים בגוף, למי חכלילות עינים כי יוליד אדמיות בעיני האדם מרוב שתית היין. וכתב הרמב"ן ז"ל² חכלילות כמו חכלילות שענין כחולות ביין חמיר³ כי היין יחשיך עיניהם ויורידו דמעה ותמקנה בחוריהן ויצטרך שיכחול עיניו חמיר. ואמר למי אוי כמו שאז"ל בסרשת בן סורר ומורה⁴ א"ל ה"ה לנח [נח] לא היה לך ללמוד מאדם הראשון [וכו'] עץ שאכל אדה"ר נפן היה שאין לך דבר שמביא יללה לאדם אלא יין. ועוד שם דרש עובר גלילאה י"ג וי"ן נאמרו ביין ויחל נח וכו' וכן אתה מוצא שעשרת השבטים גלו מתוך היין שנא' (ישעיה כ"ח א') הוי עטרת גאות שכורי אפרים ויהודה ובנימין יאמר בהם (שם שם ז') גם אלה ביין שגו וכת' (שמות ל"ב ו') וישב העם לאכול ושתו⁵ מה כת' בתריה (שם שם ח') ויאמרו אלה אלהיך ישראל. והפסוק הזה יכול לקרותו מסופו לראשו ולא ישתנה מעמו וכן אז"ל בס' בן סורר⁶. וג"כ יש פסוק אחר בקהלת (כ' ד') הגדלתי מעשי בניתי לי בתים וגמעת לי כרמים⁷: (ל) למאחרים על היין [לבאים לחקור ממך]. כלום' מאחרי שבת מגיעים היום בלילה⁸ והלילה ביום כמושב היין. לבאים לחקור ממך, ס"י רש"י ז"ל שחוקרין ובורקין היכן מוכרין יין טוב כמד"א (ישעיה ס"ה א') הממלאים למני ממסך ונקרא ג"כ מסך⁹ כמד"א (תלים ע"ה מ') מסך מלא כמו דבר ומדבר והמעם יין מסך. וכתב רבי' יונה ז"ל לא ימנעוהו במים להפני כחו וזולתי [כדי] להשכיח מעם היין וחוקרים שיעור ממסך היין להמשיב מעמו. והפסוק הזה תשובת הפסוק שלפניו: (לא) אל תרא יין כי יתאדם כי יתן בכוס עינו יתהלך במישרים. כלומר אע"פ שהוא יין יפה אל תראהו כלומר [169b] (אל תראהו) אל תחשבהו בעיניך לראותו, כי יתן בכוס עינו יפה מראיתו כמד"א (במדבר י"א ז') ועינו כעין הברלח, יתהלך במישרים כמו יתהלך בכוס במישרים ואולי הוא שם תואר ליין כמד"א (שה"ש ז' י') וחכך ביין הטוב הולך לדודי למישרים. ד"א¹⁰ יתהלך מוסב על עינו כי מראהו יתהלך במישרים. בס' בן סורר ומורה¹¹ א"ר יצחק מאי דכתיב אל תרא יין כי יתאדם אל תרא יין שמאדם פניהם של רשעים בעוה"ז וסוף מלבין פניהם לעולם הבא רבא אמר כי יתאדם כי אחריתו דם. ובתנחומא¹² אל תרא יין כי יתאדם אחריתו דם [נאה] מבחין ורע מבפנים כי יתן בכוס עינו בכים כתיב השכור נותן עינו בכוס לשחות והחנוני נותן עינו בכיסו. ובתנחומא¹³ כל השותה יין חבורות ופצעים ותרפה וכנישה כאים עליו ורזה הקודש צוחת עליו למי אוי למי אבוי וגו'. ד"א כי יתן בכוס עינו רואה את חבירו שותה ואומר לו מזוג לי ואני שותה ושותה ומתקלקל ברעי ומי רגלים יתהלך במישרים סופו למכור כל חסצי ביתו ואת כל כלי תשמישו ואין לו בגד ולא תשמישי בית והבית ריקם מן הכל נמצא מהלך

¹ לקוח כולו מפי' המיוחס לראב"ע. ² בפירושו לבראשית מ"ט י"ב. ³ כאן כתוב בכ"י עוד הכתוב שאחר זה והוא מיותר. ⁴ סנהדרין ע' ע"א. ⁵ בכ"י ולשתות. ⁶ שם. ⁷ קשה לדעת מה ענין הכתוב הזה כאן. ⁸ בכ"י ביום ובלילה. ⁹ בכ"י ממסך. ¹⁰ ע"י במיוחס לראב"ע. ¹¹ ע' ע"א. ¹² ס' שמיני מחד' באבער. ¹³ שם.

משלי כג, לא—לה

במישרים¹, ד"א יתהלך במישרים סוף שהוא מתיר את העבירות ועושה אותם למישור וגר² אחריתו כנחש ישך [וגר]. ובס' יין ושכר בויקרא רבה³ מאריך בס' פסוק זה אל תרא יין כי יתאדם יתאוה לדם נדה ולדם זבה כי יתן בכוס עינו בכים כתי' לשון נקי וכמדיא (משלי א' י"ד) כים אחד יהיה לכלנו יתהלך במישרים סוף שאשחו אומרת לו כשושנה אדומה ראתי ואינו פורש א"ר אסי⁴ אם ת"ח הוא סוף שהוא מטמא המהור ומטהר המטא. ד"א⁵ אל תרא יין וגר⁶ דאי מסמק ליה כי יתן בכוס עינו בכים כתי' הוא נותן עינו בכוס והחונני בכים יתהלך במישרים סוף דהוא עכיד ביהא מישרא אמר מה הרין קיתון דנחשא קדרא דנחשא עכיד דחסף ומזבין דנחשא ושתי חמרא ברמיה: (לב) אחריתו כנחש ישך וכצפוני יפריש. שאינו מרגיש בתחלה עד לכסוף כמו שהנחש שממיל הארס בסוף הנשיכה וכצפוני והוא הנחש העז והקשה יפריש לשון עקיצה כסעם ישך ומה הענין יקרא רוכב פרש לפי שמפרש הסוס בפרשין שבגלילי להריץ אותו⁷ ותרנום במלמד הכקר (שופטים ג' ל"א) בפרשא דתורא⁸. ונוכל לפרש יפריש כמו יפריד מנו' בתוך צאנו נפרשות (יחזקאל ל"ד י"ב) שטעמו נפרדות והמעם כי בעת שנפרד מגשיכתו הוא ממיל הסם והתרנום וכחורמא דפרית. ובויק"ר⁹ דורש מה צפוני זה מפרש בין מיתה לחיים כן היין הפרשי בין נח לבניו לעבדות ובין לוט לבנותיו למטורות ובין אהרן לבניו למיתה דחני ר' ישמעאל לא מתו בניו של אהרן אלא מפני שנכנסו שתיי יין. ובתנחומא¹⁰ אחריתו כנחש ישך הנחש הזה נושך לאדם ואינו מרגיש לשעה וכשהוא הולך לביתו המכה מתחלחלה בו: (לג) עיניך יראו זרות ולבך ידבר תהפוכות. משפטו פעולות זרות או נשים זרות ולבך ידבר תהפוכות כי השכור משובש כדעתו. בתנחומא¹¹ עיניך יראו זרות גורם לו לעכור ע"ו (תהלים פ"א י') לא יהיה בך אל זר: (לד) והיית כשוכב בלב ים וכשוכב בראש חבל. שאין דעתו מיושבת עליו תרגו'¹² כהרין אילסא דימא [דמטרפא] בפלגותא דימא נחמא וסלקא סלקא ונחמא. וכשוכב בראש חבל, י"מ¹³ התורן ור"י המדקדק¹⁴ פי' כי הוא דבר עשוי מחבלים צף על פני המים כשמענגין את הספינות ובו יודע מקום העיגון והאדם השוכב שם הוא בסכנה או הוא רב החובל עצמו ונקרא כן שהוא שוכב בראש החבלים וצריך לשום עינו ולבו עליהם כשיצטרך למושכם ולהקים הנס או להורידו כמהרה מפני הרוח והוא כדאנה גדולה. וחבל בשקל והדבר אין בהם (ירמיה ה' י"ג). וי"מ¹⁵ חבל התורן שכל החבלים תלויים בו והוא שם תואר בשקל אמר. ובויק"ר פי"ב כהרין תרגלא דיתבי על ריש חבלא אויל ואתי [אויל ואתי] כהרין קברניטא דיתבי על ריש תורנא אויל ואתי אויל ואתי. ועוד שם א"ר תנחומא אימיה לא יכלה ביה ואת יכול קאים ביה הרא נופנא (וכו) ולא יכלין קיימין ביה ואת יכול קאים ביה) מסתמא [170a] בכמה קני ובכמה דוקרא [ולא יכלין קיימין ביה] ואת יכול למיקם ביה. ומרוב תאותו לשחות ולהשתכר אומר שהיין יסור כל אנהא שלא ירגיש לשום צער וזה טעם (לה) הכוני בל חליתי הלמוני כל ידעתי מתי

¹ בכ"ו למישרים. ² בכ"ו ותו. ³ פ' י"ג. ⁴ בכ"ו אשוי. ⁵ אסתר רבה פ"ה. ⁶ עיי' במוחם להראב"ע. ⁷ עיי' רש"י. ⁸ פ' י"ב ושם גרים דחני ר' שמעון. ⁹ נ"ל שכונתו על דברי התנחומא וארא. ¹⁰ לא מצאתי בתנחומא. ¹¹ בתרגום שלנו לא גרס הכי והרב שאב לשון זה מסדרש ויקרא רבה פ' י"ב. ¹² רבינו יונה בפ' משלי. ¹³ שרשי ר' יונה בן גנאה שרש חבל. ¹⁴ עיי' מאירי. ¹⁵ בויק"ר שם.

אקין אוסף אבקשנו עוד. [הכוני כל חלית] מחין ליה ולא ארגש הלמוני כל ידעתי
מלמן ליה ולא אינדע וכי תימא איתער משנתי מנשי ליה ת"ל מתי אקין וגו'!

כד.

(א) אל תקנא באנשי רעה ואל תתאו להיות אתם. ונתן מעם לדבר (ב) כי שד יהנה לכם ועמל שפתיים תדברנה. שמחשבתם שוד ועמל ופוצצים אותו לירי פעל בדיבור שפתיים: (ג) בחכמה יבנה בית ובתבונה יתכונן: (ד) וברעת חדרים ימלאו כל הון יקר וגו'. הזכירם לפי סדרם חכמה ותבונה ודעת וכבר או"ל במס' ע"ז דבר זה כתוב בתורה שנוי נביאים משולש בכתובים כל העוסק בתורה נכסיו מצליחים כתוב בתורה (דברים כ"ח ח') ושמרתם את דברי הברית וגו' שנוי נביאים (יהושע א' ח') לא ימוש ספר התורה הזה מפיך וגו' משולש בכתובים (תהלים א' ב') כי אם בתורת ה' חסצו וגו' והיה כעץ שתול וגו'. בספרראות לחכמה⁸ בחכמה יבנה בית ב"ת ר"ת ב'עשרה ימי תשובה כי בהם קוצבים על האדם איך יהיה משפטו ומעשיו כל שנתי: (ה) גבר חכם בעוז ואיש דעת מאמץ כח. אמר ששכח החכמה שגורמת עושר לבעליה שבחה כמו כן שגורמת לו עוז וכח ונכורה כי הגבורה צריכה תחבולות ועצות הנקנים בחכמה הה"ד (לקמן כתוב ו') כי בתחבולות תעשה לך מלחמה וגו' וכבר אמר פעם אחרת (לעיל י"א י"ד) באין תחבולות יפול עם. ובמדרש רות⁴ דורש פסוק זה על ג' שתקסן יצרן [ונזדרו עליו כל אחד בשבועה] שלא ינצחם ואלו הן יוסף דוד ובעוז וכי כדאית' התם בפסוק (ג' י"ג) חי י"י שכבה עמי עד הבוקר [וכן] בויק"ר⁵. ומעם גבר חכם בעוז כי החכם הוא גבר באנשי עוז ואיש דעת מאמץ כח אחרים נמצאת אומר גרול איש דעת מחכם כי זה במדרגה הראשונה וזה בשלישית: (ו) כי בתחבולות תעשה לך מלחמה ותשועה כרב יועץ. אם עשית חבילות חבילות של עבירות עשה כנגדן חבילות חבילות של מצות וכו' כמו שכתבתי בפסוק (ו' ט"ז) שש הנה שנא י"י. סוף היו בודקין⁶ כי בתחבולות וגו' א"ר חמא בר חנינא אמר ר' אמי אר"י במי אתה מוצא מלחמתה של תורה במי שיש בידו חבילות חבילות של מצוה קרי ר' יוסף אנפשיה ורב תבואות בכח שור (לעיל י"ד ד'): (ז) ראמות לאויל חכמות בשער לא יפתח סיהו. ראמות אבן יקרה מגז' ראמות ונביש (איוב כ"ח י"ח), המעם כי האויל חושב החכמות כאילו הן ראמות שלא יוכל להגיע אליהם ע"כ אינו רודף אחריהם בשכר זאת בשער ששם החכמים לא יפתח סיהו. באלה הדברים רבה⁷ ראמות לאויל חכמה א"ר ינאי למה"ד לכבר שהיה תלוי באויר מיפוש אומ' מי יכול להורידו וסקח אומר והלא אחד תלה אותו מביא סולם או קנה ומורידו כך המסס כשנכנס לבית המדרש ורואה נושאים וגו' בתלמוד אומר אימתי אקרא אני כל זה והסקח אומר אישנה סרק אחד בכל יום עד שאסיים את כל התורה כולה ע"כ: (ח) מחשב להרע לו בעל מומות יקראו. פי' כמה אנשים יש שמחשבים להרע אלא שמראים עצמם צדיקים עד שקוראים להם הבריות בעל מומות ומוהר שיהא אדם צדיק כמתר וכגלוי. ד"א⁸ מעם הפסוק

¹ בויק"ר שם. ² ו"ט ע"ב. ³ ע"י מבוא. ⁴ פרשה ו'. ⁵ פ' כ"ג, ובכ"י כתובות המלות

בויק"ר בטעות בסוף הפירוש להכתוב. ⁶ מנהדרין מ"ב ע"א ושם גרים חבילות של משנת,

⁷ פ"ח. ⁸ ע"י מאיר.

משלי ב', ח-י

כמה אנשים יש מחשבים להרע וקוראים להם הבריות בעלי מזמות להזהיר שינסה האדם את רעהו קודם שיתחבר אליו ולא יסמוך על דברי בני אדם. ד"א¹ מחשב להרע בעל מזמות יקראו הקוראים והמעם על הרשעים שמחשבים מחשבות להרע מצרף לכסף וכור לזהב ואיש לפי מהללו (לקמן כ"ז כ"א). ד"א מעם בעל מזמות כמו בעל זמות מה כתיב בתריה (ט) זמת אולת חטאת ותועבת לאדם לץ. י"ט² מעם הפסוק כי הלץ לבני אדם זמת ואולת וחטאת ותועבת ולדעתם זמת ותועבת אינו סמוכים ע"ד (ישעי' ל"ג ו') חכמת ודעת. ס"א³ זמת איש אולת חטאת כי מחשב האויל לחטוא ותועבת נסמך כמו (תהלים קל"ב ד') שנת לעיני והמעם שהלץ לבני אדם תועבה שהם מתעבים כל איש לץ: (ו') התרפית ביום צרה צר כחכה. להזהיר שיחלץ חושים בבוא עליו צרה לדחותה מעליו ככל יכולתו שאם ישב נרפה ירים יחלש יצר כחו. ד"א להזהיר את האדם בבוא עליו צרה שלא יתרפה בבקשות ובחטונות לפני המקום להצילו מצרתו [170 b] ולידור נדרים כענין שנא' ביעקב אבינו ע"ה (בראשית כ"ח כ') וידר יעקב נדר ויאמר וגו'. ד"א⁴ מעם הפסוק הזה נלמוד מהפסוקים שאחריו להזהיר שלא יתרפה האדם ביום צרת חבריו שאם יתרפה מלהצילו גם הוא יצר כחו בעת צרתו ולא יצא מציל מדה כנגד מדה. ולשני הסירושים התרפית ביום צרה וגו' אם התרפית כמו (בראשית מ"ד כ"ב) ועזב את אביו [שהוא] כמו ואם עזב את אביו. סוף פ' ה' ה' ה' רב מבי אמר רב מתנה אמר שמואל כל המתרפה עצמו מדברי תורה אין בו כח לעמוד ביום צרה שנא' התרפית ביום צרה וגו' אמר רב מבי אמר רב יאשיהו אפי' מצוה קלה שנא' התרפית וגו' אפי' שעה אחת: (יא) הצל לקוחים למות ומטים להרג אם תחשך ותמנע מלהצילם (יב) כי תאמר הן לא ידעו זה הלא תוכן לבות הוא יבין ונוצר נפשוך הוא ידע והשיב לאדם כפעלו. כלומר [לא ידעו] שהיו לקוחים ומטים להרג ולמות או לא ידעו איך נשתדל בהצלחתם ואתה רוצה להתנצל בפיך מבני אדם מה תעשה עם הבורא הלא הוא בוחן לבות והוא יבין ונוצר נפשוך הוא ידע והשיב לאדם כפעלו מדה כנגד מדה עד תגיע למקום שתצצק ואין מושיע. וככלל אזהרה זו ה' ה' ה' את חבריו אוכל מאכלים רעים בשגגה או עובר עבירות חייב להצילו ולהוכיחו ואם לא הזהירו עובר על אזהרה זו על לא תעמוד על דם רעך (ויקרא י"ט ט"ז) הכתוב בסופה אני י"י כמו שכת' הנה הלא תוכן לבות וגו': (יג) אכל בני דבש כי טוב ונפת מתוק על חכך. וכמו (יד) כן דעה חכמה לנפשך אם מצאת ויש אחרית ותקוהך לא תכרת. ואמר לנפשך כי לנפש תועלת החכמה. ד"א⁵ בעבור נפשך שתחיה והיה משפט העיין במלת דעה להקמץ כמו (בראשית מ"ה ט') ודה אלי. ומה שהשוה דבש⁶ ונפת לחכמה כן⁷ דרך המקרא לתלות פעמים הגדול בקמן אריה שאנ מי לא יירא (עמוס ג' ח') כקול מים רבים (יחזקאל מ"ג כ"ב), ראה כמה מעלה יש לנפש הנהנה מן החכמה על הגוף הנהנה מן הדבש כן החכמה גדולה מאד מאד מן הדבש. אם מצאת ויש אחרית, פרש"י אם מצאת אותה ויש אחרית כשם שתרדוף לאכול דבש כך תרדוף לדעת חכמה אם מצאת אותה [אז יש] אחרית. פ"א⁸ אם מצאת

¹ הדברים האלו אינם ברורים כל צרכם והכתוב כ"ז כ"א אין לו כאן המשך כלל.

² ע"י רש"י. ³ ע"י במיתוס להראב"ע. ⁴ ע"י קב ונקי. ⁵ ע"י מאירו. ⁶ ס"ג ע"א בקצת שנויים.

⁷ ע"י במיתוס להראב"ע. ⁸ בכ"י לה דבש. ⁹ בכ"י וכן. ¹⁰ ע"י שם.

החכמה התכשר שיהיה לך אחרית טובה, וי"ו ויש אחרית כס"א רפה בלשון ישמעאל¹, או יהיה רמז לזקנה ולבנים, ותקוה להטיב לך השם לא תכרת. ונוכל לפרש לכך נאמר אם מצאת ויש אחרית וגו' להודיע שגדולה מעלת החכמה מהדבש הכלה הנאתו לפי שעה כי הנאת החכמה יש לה אחרית שלא תכרת: (טו) אל תארב רשע לטוה צדיק אל תשדר רכצו. מקום שירבצו שם עדריו כי לא יעלה לך מאריכתך ושודך אלא² העמל והגיעה: (טז) כי שבע יסול צדיק וקם ורשעים יכשלו ברעה. [ורשעים] זה סיסרא שנא' (שופטים ה' כ"ז) בין רגליה כרע וגו': (יז) בנסול אויבך אל תשמח ובכשלו אל יגל לבך. השמחה גדולה מהגילה והנפילה גדולה מהכשלות ע"כ סמך השמחה לנפילה והגילה לכשלות: (יח) סן יראה י"ו ורע בעיניו והשיב מעליו אפו. כלומר ש"שיב מעליו אפו להשיבו עליו והאמת יורה דרכו שאין מן הנכון להזהיר מעשות דבר ששיב חרון השם מבני אדם. ובמס' אבות³ מסדר שמואל הקטן שני פסוקים אלו במשנתו ואע"פ ששלמה ע"ה אמרו היו רגילים בסיו לאומרים תמיד להזהיר ב"א ויש מוסיפין עליו חרון אפו לא נאמר אלא אפו מלמד שמתחיל לו על כל עונותיו ובמשנת שיאת סדרי הכתובה בירושלים עיר הקודש שהוא בידו⁴ אין התוספת הזאת, ולפי מה שפירשתי לא יחכן התוספת ההיא. ומה שהזהירו שלא נשמח בנסול אויבנו זה בישראל אבל באומות העולם כתי' בהן (דברים ל"ג כ"ט) ואתה על במתימו תרדוך וכן השיב מרדכי להמן בספ"א דמגילה⁵ וכן פריצי ישראל שאינם מקבלים תוכחת מוסר [מצוה] לשנאתם שנא' (תהלים קל"ט כ"א) הלא משנאיך י"ו אשנא וגו': (יט) אל תתחר במרעים אל תקנא ברשעים. וכמה פעמים הזהיר על כך שלמה בספר הזה. אל תתחר במרעים אל תתערב עמם לעשות כמעט כמעשיהם⁶ והענין מגו' (יחזקאל כ"ד י"א) וחרה נחשתה כי המתחזק ומשתדל לעשות דבר מתחמם כל גופו וכמזהו (נחמיה ג' כ') אחריז החרה החזיק כלומ' אל תשתדל ותתחזק בחברת המרעים. אל תקנא ברשעים, כמה פעמים הזהיר על כך שלמה בספר הזה ודוד ע"ה בספר תלים ואעס"י [171a] שרואה אדם דרך רשעים צלחה אל יחוש: (כ) כי לא תהיה אחרית לרע נר רשעים ידעך. איש רע לא תהיה לו אחרית טובה הרי הוא כנר בכלות שמנו יכבה הה"ד וגו' רשעים ידעך. ד"א⁷ רמז לנפש הרשע כי הנשמה נמשלת לנר ונפש הרשע תאבד עם הנף עד נצח לא יראה אור⁸: (כא) ירא את י"ו בני ומלך עם שונים אל תתערב. י"ט⁹ שהוא מזהיר לירוא מן השם וממלכי הארץ כי השם המליכם לעשות משפט ועם שונים שמשנתים במעשיהם הרעים אל תתערב. ד"א¹⁰ שונים אלו החוטאים ושבים ואח"כ שונים בחטאם מגו' ושונה בדבר (לעיל ט'). ד"א שונים מגו' שנים וכמ"ש ר' נתן¹¹ על אותם שהם אומרים שהם שני אלוהות אל תתערב. ונוכל לפרש ירא את י"ו בני ומלך להזהירו על מורא ת"ח הנקרא מלך כמ"א (לעיל ח' ט"ו) כי מלכים ימלוכו וכבר אמר את י"ו [אלהיה] תירא (דברים י' כ') לרבות ת"ה¹² וכ"ש אם רבו הוא שכבר נאמר ומורא רבך כמורא

¹ ע"י מבוא. ² בכ"ו אל וע"י במיוחס להראב"ע. ³ פ"ד מ' כ"ד. ⁴ ע"י פירוש הרב לפרקי אבות שם ושם הביא ג"כ משנה ירושלמית אך בקיצור. ⁵ ט"ז ע"א. ⁶ ע"י במיוחס להראב"ע. ⁷ ע"י רבנו יונה וקב ונקי. ⁸ ע"י תהלים מ"ט כ'. ⁹ ע"י במיוחס להראב"ע. ¹⁰ ע"י רבנו סעדיה. ¹¹ דרשה זו איתא בכמדר רבה פ' ט"ו וברברים רבה פ"ב ושם ר' נתן לא הוזכר שם. ¹² פסחים כ"ב ע"ב.

משלי כד, כא-כה

שמים¹ וט"ם בין אם נפרש מלך זה מלך ממש או ת"ח הקדים יראת שמים ליראתם שיראת השם קודמת ובמקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרב. ונוכל לפרש ירא את י"י וגו' [על שלמה] שהיה מזהיר לרחבעם בנו והיה אומר לו ירא את י"י בני ואני מבטיחך שתהיה מלך לבדך על כל ישראל ואל תתערב עם שונים לחצות הממלכה לשתי ממלכות שכן הבטיח השם לדוד (תהלים קל"ב י"ב) אם ישמרו בניך בריתי ועדותי זו אלמדם וגו' וכודאי התנאי היה מרחבעם ואילך שעל שלמה כבר אמר (שם י"א) נשבע י"י לדוד אמת לא ישוב ממנה מפני בשנך אשית לכסא לך ע"כ שלמה מזהיר את רחבעם בנו ולא נזהר מה עלתה בידו נמל מלכות שני שבטים מישראל יהודה ובנימין ועשרת השבטים [נתינו] לירבעם והבא אחריו עד יבוא זמן שיחקיים בו ולא יחצו עוד לשתי ממלכות עוד (יחזקאל ל"ז כ"ב). ונוכל לפרש ירא את י"י בני ומלך שתירא את י"י ומלך כי הוא המלך האמיתי מלך מלכי המלכים. תנחומא בהעלותך ירא את י"י בני ומלך כל מי שהוא ירא שמים נעשה מלך וכן אתה מוצא במשה שהיה ירא השם ונעשה מלך והיו תוקעין [לפניו] כמלך שני (במדבר י"ב) עשה לך שתי חצוצרות כסף לך לעצמך וכמדי"א (דברים ל"ג ה) ויהי בישרון מלך. כאלה הדברים רבה² וכן את מוצא באברהם שנא' בו (בראשית כ"ב י"ב) כי ירא אלהים אתה עמדו אומות העולם וקצצו ארזים ועשו כסא גדול והושיבו את אברהם עליו והמליכו אותו עליהם שנא' (שם י"ד י"ז) אל עמק השוה הוא עמק המלך שהשוו אומות העולם והמליכו אותו עליהם וכן ביוסף שנא' בו (שם מ"ב י"ג) את האלהים אני ירא ואומר ביוסף (שם שם ו') הוא השליט על הארץ, ד"א ירא את י"י בני ומלך על יצרך ואל תמליך יצרך עליך. אז"ל³ רבינו הקדוש כשהיה כותב לאנוניטס היה כותב לו יהודה עבדך שואל בשלומך הוי ירא את י"י בני ומלך מכאן שיהיה אדם חולק כבוד למלכות: (כב) כי פתאם יקום אדם ופיד שניהם מי יודע. זה מוסב על מ"ש ירא את י"י בני ומלך להזהיר לירוא את השם ואת המלך שאם לא כן פתאום יבוא אדם עליך אם לא תירא מהם ופיד שניהם [של] השם והמלך מי יודע בואו ע"כ ירא מהם. ומעם ופיד ואיד אחד וכמוהו (איוב ל"א כ"ט) אם אשמה בפיד משנאי. פ"א⁴ [מוסב] על אומר⁵ עם שונים אל תתערב ונתן מעם לרבר כי פתאם יקום אדם ופיד שניהם כלומ' ופיד השונים והמתערב עמהם מי יודע עת בואו: (כג) גם אלה לחכמים הכר פנים במשפט כל טוב. פ"י גם אלה הדברים האמורים למטה ידועים לחכמים שוטרי המשפט הכר פנים במשפט כל טוב כי כבר הזהירה תורה על כך (דברים א' י"ז) לא תכירו פנים במשפט. ובמדרש⁶ כל טוב אם הכיר פנים מיר נסתלקה שכינה ממושב המשפט הה"ד כל טוב כמדי"א (תהלים קט"ה ט') טוב י"י. והשופט [אם] (כד) אמר לרשע צדיק אתה יקבוהו עמים יועמהו לאומים. צדיק אתה שזכה החייב בדין יקבוהו עמים וגו' לפי שלא עשה משפט. ולשופטים (כה) ולמוכחים ינעם ועליהם תבא ברכת טוב. המוכחים את הרשעים ינעם שיחזו בנועם י"י ועליהם [תבא] ברכת טוב כנגד יקבוהו עמים, ומעם ברכת טוב שיברכהו תבוא עליו [ברכה]. ובמדרש⁷ אומר ולמוכחים והיה לו [לומר] למוכח מלמד כשהמוכח מוכיח את חברו ומתוכח הב"ה מברך

¹ פ"א פ"ד מט"ו. ² פרשה ב' וקצת גם בתנחומא שם, אבל גם פה גם שם הסדר והסגנון משונים הרבה מאשר הביא מחברנו. ³ הובא בשם ילמדנו ל' שמע ישראל באור זרוע אי"ב סי' כ' (ח"א דף ר' ע"ב). ועיי' בספרו האשכנזי של קריום ע"ד אנגמוניוס ורבי עי' 50. ⁴ עיי' מאירי. ⁵ בכ"ז א'. ⁶ במדרש כושלי שלמנינו ליתא. ⁷ גם זה ליתא במדרש שלמנינו.

המוכח והמתוכח הה"ד ועליהם חבוא ברכת טוב. כס' ואלו נאמרים¹ א"ר אלעזר כל אדם [171 b] שיש בו חנופה אפי' עוברין שבמעט אמן מקללין אותו שנא' אומר לרשע צדיק אתה יקבוחו עמים ויעמורו לאומים ואין יקבוחו אלא קללה שנא' (במדבר כ"ג ח') מה אקוב וגו' ואין לאום אלא עוברין שנא' (בראשית כ"ה כ"ג) ולאום מלאום יאמץ. במס' חמיד² תניא ר' אומר אי זו הוא דרך ישרה שיבור לו האדם שיאהב את התוכחות שכל זמן שהתוכחות בעולם נחת באה לעולם וחרון אף מסתלק מן העולם שנא' ולמוכחים ינעם וגו'. וענין התוכחות מפרש בערכין³ וכל מי שיש בידו למחות באנשי ביתו ואינו מחה נתפס באנשי ביתו כאנשי עירו ואינו מחה נתפס על אנשי עירו בכל העולם ואינו מחה נתפס בכל העולם כולו והלא פרתו של ר' אלעזר בן עזריה היתה יוצאת ברצועה שבין קרניה שלא ברצון חכמים ולא פרתו היתה אלא של שכנתו ונקראת על שמו לסי שלא מחה בה⁴: (כו) שפתים ישק משיב דברים נכוחים. פי' שישק השפה האחת לחברתה והענין שישתוק ולא יהא נמחר לדבר עד שיחשב היטב או משיב דברים נכוחים. פי"א⁵ משיב דברים נכוחים יחשב כאילו נושק שפתי השואלו מרוב האהבה שהשיבו כהוגן כי מלת ישק נוכל לפרש פעולה לשואל או לנשאל ושניהם כאחד טובים. פי"א⁶ משיב דברים נכוחים הוא משתק השואלו שלא יוכל להשיג על דבריו כאילו שפתינו נושקות זו בזו: (כז) הכן בחוץ מלאכתך ועתדה בשדה לך אחר ובנית ביתך. ועתדה מגו' (אסתר ג' י"ד) להיות עתידים ליום הזה שטעמו מוזמנים. אחר ובנית ביתך כתרנו' ובחר כן בני ביתך וכן התורה אומרה (דברים כ' ה') מי האיש אשר בנה בית ואח"כ אשר נטע כרם ואח"כ ארש אשה ובקללות בהיפך (שם כ"ח ל') אשה תארש בית תכנה כרם תטע הפך הדרך כי הנכון להכין האדם שדות ובתים ואז ישא אשה שיהיה לו פרנסתו משדותיו וביתו ואח"כ ישא אשה⁷. ומעם אחר ובנית ביתך כיני לאשה כמו ר' יוסי [קרא] לשורו שדהו ולאישתו ביתו⁸. ד"א⁹ מעם ובנית ביתך כיני לעולם הבא שיכין בעוה"ז צידה לעולם הבא. תוספת' דסוטה פ"ז למדה תורה דרך ארץ נתמנה לאדם פרנסה יקח לו בית חור ונתמנה יקח לו [שדה ואחר כך יקח לן] אשה שנא' מי האיש אשר בנה בית חדש מי האיש אשר נטע כרם [ומי האיש אשר ארש אשה] וגו' וכן שלמה הוא אומר הכן בחוץ מלאכתך זה בית ועתדה בשדה לך זה שדה אחר ובנית ביתך זו אשה, ד"א הכן בחוץ מלאכתך זו מקרא ועתדה בשדה לך זו משנה אחר ובנית ביתך זו תלמוד. ובס' משוח מלחמה¹⁰ מסיים כה הכן בחוץ מלאכתך זו מקרא ומשנה ועתדה בשדה לך זו מעשים טובים אחר ובנית ביתך דרוש וקבל שכר: (כח) אל תהי עד חנם ברעך והפתית בשפתך. חנם כמו שקר כי מצינו חנם במקום שקר כמו בפסוק הזה ושקר במקום חנם כמו (ש"א כ"ט כ"א) אך לשקר שמרתי מ"מ ברוב המקומות חנם טעמו בלא דמים ושקר טעמו כמו כזב. וי"ט אל תהי עד חנם להזהיר אם ראה חבירו עובר עבירה כיון שאין עמו עד אחר שלא יעיד עליו בב"ד כדאית' במס' ספחים¹¹ במעשה דטוביה ויועד. והפתית בשפתך, ה"א התמנה כלום

¹ מ"א ע"ב. ² כ"ח ע"א. ³ מ"ז ע"ב. ⁴ שבת נ"ד ע"ב ובירושלמי איתא עוד (כפי שהעירנו אאמ"ז מ"ה שמחה הלוי ז"ל): אמר רבי אידי רחוטריה אשתו היתה וכו'. ⁵ ע"י קב ונקל. ⁶ ע"י במיוחס להראב"ע. ⁷ ע"י רש"י. ⁸ ע"י שבת ק"ה ע"ב. ⁹ ע"י מאירי. ¹⁰ סוטה מ"ד ע"א וכן הוא בתוספתא וכל מה שכתב בד"א הוא שם. ¹¹ ק"ג ע"ב.

לא תעיד עדות שקר ולא תפתה אחר להעיד. ד"א¹ אם פתה אותך רעך אל תאמר כאשר עשה לי כן אעשה לו ששפתנו אולי אשיב לו כפעלו כענין (מ"א כ"ב ב') מי יפתה את אחאב ולכך נסמך לו הפסוק שאחריו. וי"ט² והפתית מגו' (ויקרא ב' ו') פתות אותה פתים ומעם הפסוק אל תהי עד חנם ברעך ואל תשכרנו ותרכאנו בשפתך. ד"א³ אם פתית את חבירך עד שהעיד לך אל תגמלוהו אתה להתפתות לו להעיד עדות שקר. ויק"ר⁴ פ"י אל תהי עד חנם ברעך אלו ישראל שנא' (ישעיה מ"ד ח') ואתם עדי נאם י"י, ברעך זה הבי"ה שנא' (שה"ש ה' ט"ז) זה דודי וזה רעי, והפתית בשפתך שפתיתם אותו בסיני [ואמרתם] (שמות כ"ד ז') נעשה וגשמע ולסוף ארבעים יום אמרתם לעגל (שם ל"ב ח') אלה אלהיך ישראל, ורוח הקודש סיניגוריא היא מלמדה זכות לכאן ולכאן אמרה לישראל אל תהי עד חנם ברעך ואמרה להבי"ה [אל תאמר] כאשר עשה לי כן אעשה לו אשיב⁵ לאיש כפעלו. א"ר פנחס והמה כאדם עכרו ברית (הושע ו' ז') ברם הכא (שם י"א ט') כי אל אנכי ולא איש וגו' כדאית' החם: (כט) אל תאמר כאשר עשה לי כן אעשה לו אשיב לאיש כפעלו. קל להבין וכבר פרשתי בכולל פסוק שלפניו: (ל) על שדה איש עצל עברתי ועל כרם חסר לב: (לא) והנה עלה כלו קמשונים כמו פניו חרולים וגדר אבניו נהרסה. קמשונים וחרולים מין ממיני הקוצים וגדר אבניו נהרסה כי הוא [172a] מתעצל לעשות מלאכה ע"כ לא יצליח שדהו וכרמו: (לב) ואחזה אנכי אשית לבי ראיתי לקחתי מוסר. שנתייסרתי ע"י העצל להשתדל בזריות בכל מלאכה. ומעם שני הפסוקים (לג) מעט שנות מעט תגומות מעט חיובך ידים לשכב: (לד) ובא כמהלך רישך ומחסרך כאיש מגן. כבר פירשתי בחלק הראשון⁶. ובס' חלק' א"ר חסדא א"ר ירמיה ב"ר אבא על שדה איש עצל עברתי זה אחז ועל כרם אדם חסר לב זה מנשה והנה עלה כולו קמשונים זה אמן כמו פניו חרולים זה יהויקים וגדר אבניו נהרסה זה צדקיהו שנהרס ב"ה בימיו ע"כ. כ"ר סכ"א על שדה איש עצל עברתי א"ר הונא הרי שקנה שדה וקנה כרם ונקרא איש ונקרא אדם [ונקרא עצל]⁷ מה הנאה יש לו אלא על שדה איש עצל עברתי זה אדם הראשון ועל כרם [אדם] חסר לב זו חוה אמר רבי הונא [היכן] מציו שנקראת חוה אדם שנא' (ישעיה מ"ד י"ג) כתפארת אדם לשבת בית והנה עלה כלו קמשונים וקץ ודרדר תצמית לך (בראשית ג' י"ח) כמו פניו חרולים כי בזיעת אפך תאכל לחם (שם י"ט) וגדר אבניו נהרסה וישלחתי י"י [אלהים] מג"ע (שם כ"ג). והאמת כי פשט הכתובים מדבר בעוה"ז על מי שיש לו שדה וכרם ואינו משתדל בעניני עבודתו וחרישתו וזריעה וקצירה ובעדירה ובצירה סוף יבא זמן והנה השדה והכרם לא יצליח לכולם. והמעם המושכל כי השדה והכרם האמיתי הוא העולם הבא [ובא] להזויר שלא נתעצל בעוה"ז מלהבין צידה לעולם הבא אלא נזדרז ונשתדל כל עת וכל שעה לעשות מעשים טובים בעוה"ז עולם המעשה כדי שנמצא בצאתנו חפשים לעוה"ב עולם הגמול מעדנים ותענוגים נלאה לספרם וכמד"א (תהלים ל"א ב') מה רב טובך אשר צפנת ליראיך ואומר (ישעיה ס"ד ג') עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה לו:

נשלם חלק הג' ת"ל:

¹ ע"י שרשי רד"ק ש' פתה ומכלל יופי. ² ע"י במיוחס להראב"ע. ³ ע"י מאירי. ⁴ פרשה ר. ⁵ בכ"י חשב. ⁶ ע"י לעיל פירשנו לו י"א. ⁷ ק"ג ע"א. ⁸ המוסגר הוספתי ע"פ המ"ר.

החלק הר'.

כה.

(א) גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה. במדרש¹ ג' משלות אמר שלמה משלי שלמה בן דוד (א' א') משלי שלמה בן חכם (י' א') גם אלה משלי שלמה וגו' שמות יש לו שלמה ירדיה וקהלת וגו' ספרים כתב משלי שיר השירים וקהלת ע"כ. שלמה המלך ע"ה אמר מראשית הספר עד הנה על הסדר והיה ערוך בפי חכמי הדורות משלמה עד חזקיה שכתבו וחברו לכתבי הקדש וכאשר אז"ל בפ"א מב"ב² חזקיה וסיעתו כתבו ישעיה משלי ושיר השירים וקהלת והחלק הר' ממשלי לא היה ערוך בפי חכמי הדורות על הסדר אלא חכם זה יודע משל אחד וחכם זה משל אחד או שלמה המלך כתבו כעין רמזים מפורדים ומפורדים באוצרותיו³ וכשבא המלך חזקיה אחריו ומצא גם המשלים האלה מפורדים באוצרותיו צוה לשבנא הסופר והעתיקים וכללם עם דבריו הראשונים כי חזקיה המלך הרכיב תורה ברבים כמו שאז"ל בפ' חלק⁴ א"ר יצחק נפחא וחובל עול מפני שמן (ישעיה י' כ"ז) חובל עולו של סנחריב מפני שמנו של חזקיהו שהיה מדליק בבתי כנסיות ובבתי מדרשות מה עשה נעץ חרב על סתח בית המדרש⁵ ואמר כל מי שאינו עוסק בזה ידקר בזה בדקו מרן ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ מנבת ועד אנטיפרס ולא מצאו איש ואשה תינוק ותינוקת שלא היו בקיאים בהלכות טמאה וטהרה וכו' כדאית' התם, ראה מה הכתוב ואמר (דרי"ב ל"א ד') ויאמר לעם ויושבי ירושלם לתת מנת הכהנים והלויים למען יחזקו בתורת יי'. ואולי עם המשלים האלה שהעתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה היו גם משלים אחרים סתומים ועמוקים כענין מ"ש בקהלת (י"א ט') שמח בחור בילדותו שבקשו חכמים לגנוז ספר קהלת בעבורו וכשראה חזקיה שהיו סתומים בענינים עמוקים ולא כפי ששטם ושמא היו מכשילין להמון העם לא רצה לכתבם וגנזם והסתירם הה"ד כבוד אלהים הסתר דבר וכבוד מלכים חקור דבר כלומר הדברים העמוקים הוא כבוד אלהים להסתירם והדברים שבהם תועלת להמון הם כבוד מלכים לחקור עליהם לכתבם על ספר כי המלכים הם היודעים והמבינים איזה דבר מגלים ואי זה דבר מסתירים הה"ד שמים לרום וארץ לעמק ולב מלכים אין חקר [אין חקר] לסוף שלשה דברים אלו ללכן של מלכים ולגבה שמים ולעמק הארץ. מה כתיב בתריה הגו סינים מבספ ויצא לצרף כלי, [172b] כלומר בהסרת הסינים מהכסף או ישאר הכסף זך וטהור מכלי סיג וחלואה, ויצא לצורף כלי כפי חפצו נבחר ונכבד כן חזקיהו הסתיר מה שחפץ להסתיר והוציא לאור הגשאר נאה ונחמד, ועל ידי שדיבר בענין המלך השלים גם ספוקים אחרים

¹ שיר השירים רבה פ"א. ² מ"ו ע"א. ³ כעין זה כתב אבן יחיאל ח"ל: וכל משלי הגז' הן הנדברים ברוח הקדש הן הנאמרים בכח שכלו היו מעורבים יחד ועמדו כן ימים רבים עד בוא חזקיהו ובית דינו ובררו אוכל מתוך פסולת בכח רוח הקדש החל עליהם וסימו ספר משלי וכו'. ⁴ צ"ד ע"ב. ⁵ בכ"י המקדש. ⁶ בכ"י לשלשה.

בעניי המלוכה, וספוק גם אלה משלי שלמה הוא דברי הסופר ותחלת המשלים (ב) כבוד אלהים הסתר דבר וכבוד מלכים חקור דבר, ואולי מספוק זה דקדקו להסתיר הנסתר ולכתוב השאר. ב"ר' וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד ר' חמא בר הנינא פתח כבוד אלהים הסתר דבר מתחלת ספר בראשית ע"כ כבוד אלהים הסתר דבר מכאן ואילך כבוד אלהים חקור דבר דברי תורה נמשלו כמלכים שנא' (לעיל ה' ט"ז) כי מלכים ימלוכו ע"כ. וכחגיגה ירושלמי² א"ר לוי [כתב] כבוד אלהים הסתר דבר עד שלא נברא העולם כבוד מלכים חקור דבר משנברא העולם. ונוכל לפרש כבוד אלהים הסתר דבר שלא תשאל על טעמי תורה ולא להרהר אחריהם. ד"א³ כבוד אלהים וגו' זה מעשה מרכבה צא ולמד ממרע"ה (במדבר י"ב ז') בכל ביתי נאמן הוא ואומר (לעיל י"א י"ג) ונאמן רוח מכסה דבר והנה ישעיה ע"ה לפי שאמר (ו' א') ואראה את יי' וגו' נאמר לו (שם ז') הנה ננע זה על שפתך וסר עונך וחמאתך תכופר ויחזקאל אע"פ שרמז מעשה מרכבה ברמזים עמוקים נקרא בן אדם, וכבוד מלכים חקור דבר לחקור על התקנות והסייגות שתקנו וסייגו החכמים ולדעת מאיזה טעם. וי"ט הסתר צווי ומפרשים משפט הכתיב הסתר דבר כבוד אלהים ואע"פ שדוד אביו אמר (תהלים צ"ו ג') ספרו נגוים (את) כבודו כבר פירשתי כי ענין המסוק שלפנינו במעשה בראשית ובמעשה מרכבה וז"ש בפ"ב מחגיגה⁴ אין דורשין כמ"כ בשנים ולא במרכבה ביחוד אלא א"כ היה חכם ומבין מדעתו וכל המסתכל כו' דברים הללו ראוי לו שלא בא לעולם מה למעלה מה למטה כו' וכל שלא חס על כבוד קונו וכו', הא למדת שדברים אלו נאמר כבוד אלהים הסתר דבר, וכת' בספר בן סירא⁵ בטופלא ממך אל תדרוש וכו' ואין לך עסק בנסתרות אבל להגיד נפלאות השם בהשמירו אויביו והושיעו אוהביו כזה נאמר ספרו נגוים (את) כבודו. וכבוד מלכים חקור דבר שאין לדבר לפני המלכים עד שיחקור דבריו היטב. וי"ט⁶ כבוד אלהים הסתר דבר להסתיר ולהעצים עיניו מראות כרע וכזה מכבד את השם אבל כבוד מלכים לחקור דבר המשפט בכמה דרשות וחקירות עד שידוע האמת: (ג) שמים לרום וארץ לעומק ולב מלכים אין חקר. בפ"א משבת⁷ אמר רבא בר מחסיה אמר רב אם יהיו הימים דיו ואנשים קולמוסים ושמים יריעות וכל בני אדם לבלרין אין מססיקים לכתוב חללה של רשות אמר רב משרשיה מאי קרא שמים [לרום] וארץ לעומק ולב מלכים אין חקר: (ד) הגו סיגים מכסף ויצא לצורף כלי: (ה) הגו רשע לפני מלך ויכון בצדק כסאו. טעם הגו ענין הסרה וממנו (ש"ב כ' א') כאשר הונה מן המסילה ותרגו' נתמריר רשיעא מן קדם מלכא וכו' וטעם המסוק כמו בעת שמסירים הסיגים מהכסף אז יצא לצורף כלי כן כשמסירים הרשע מלפני המלך אז יכון בצדק כסא מלכותו: (ו) אל תתהדר לפני מלך ובמקום גדולים אל תעמוד: (ז) כי טוב אמר לך עלה הנה מהשפילך לפני נדיב אשר ראו עיניך. באלה הזהיר את האדם שיהיה עניו וצנוע שלא יתהדר ויתנאה לפני המלך ושלא יעמוד במקום גדולים בלא רשותם כי טוב אמר לך עלה הנה טוב לך לשבת במקום שפל להעלותך למקום גבוה מלהשפילך אם תשב לפני נדיב וזה דבר ראו עיניך כי אמתי הוא⁸ שכל אדם העולה

¹ פרשה ט"ו. ² פ"ב ד"א. ³ עיי' רש"י. ⁴ משבת א'. ⁵ זה שם בגמרא חגיגה י"ג ע"א. ⁶ עיי' מאירי. ⁷ י"א ע"א. ⁸ נראה שכונתו הוא: כי כבר נתאמת דבר זה ע"י מראית העין.

למדרגה שאינו ראוי לה בעלי המדרגה היא יורידוהו. בויק"ר¹ ר' יהושע דסכנין בשם ר' לוי סתח כי טוב אמור לך וגו' ר' עקיבא תני לה בשם בן עזאי רחק ממקומך שנים ושלשה מקומות ושב כדי שיאמרו לך עלה ואל תעלה כדי שיאמרו לך רד מושב שיאמרו לך עלה עלה ממה שיאמרו לך רד ורד [וכן] היה הלל אומר הגבהתי השפילתי השפילתי הגבהתי מ"ט (תהלים קי"ג) המגביהי לשבת המשפילי לראות ע"כ. [173 a] וי"ט² אשר ראו עיניך כי אם תעמוד במקום גדולים יראו עיניך השפלות ההיא והאמת היושב בשפל המושבות הוא כמוה שלא ישפיל אלא אם יתעלה הנה מה טוב ואם לאו לא יפחד מלהשפיל. וי"ט³ משפט הספוק מהשפילך לפני נדיבים אשר ראו נאונך ומפדש עיניך כמו (ישעיה ב י"א) עיני נכחות אדם שפל. וי"ט⁴ כי טוב אמור לך עלה הנה ובא דבר זה שיאמרו לך עלה הנה [טוב] ממה שאתה נשפיל לפני הנדיב⁵ אשר ראו עיניך שהושפל לפני בני אדם [ואחר זה] יעלוהו כמה מעלות טובות להושיבו עם נדיבים. מרא"ת ז"ל מסרש צרפתי⁶ אל תתהדר לפני מלך שלא יתהדר התלמיד לפני הרב ויתכייש לראות, ומלך זה הרב שלומד חכמה שנא' בו (לעיל ח' ט"ו) בי מלכים ימלוכו, ובמקום גדולים אל תעמוד אל תשתוק כי אין הביישן למד וכמד"א (נחמיה ח' ה') וכפתחו עמדו כל העם כי טוב שתשאל ותרע ותשכיל ותבין מצא דבר ואומר לך עלה הנה מהשפילך אם לא תדע דבר. במס' ברכות⁷ באתר דלית גבר הוי גבר ובאתר דאית גבר לא תהוי גבר דכתי' כי טוב אמור לך וגו' (ח) אל תצא לריב מהר פן מה תעשה באחריתך בהכלים אותך רעך. אם ראית שני בני אדם מריבים אל תבוא ביניהם לריב עם האחד ותעזור את השני עד שתדע סבת המריבה כי שמא אותו שאתה מריב עמו הוא הנעלב מחבירו ויכול להכלימך ולומר לך הודיעני על מה תריבני וזה טעם פן מה תעשה באחריתך בהכלים אותך רעך. ד"א⁸ שלא יריב אפי' מריבת עצמו ואם ח"ו יצטרך לריב עם חבירו עכ"פ (ט) ריבך ריב את רעך וסוד אחר אל תגל. אל תזכיר לו דופי אבותיו. ד"א⁹ אם אתה מריב עמו על דבר זה אל תזכיר לו דבר אחר שעשה עמך בשכנך ויהיה אחר תואר לסוד. ד"א¹⁰ וסוד שהודיעך אחר על רעך אל תגלוהו במריבתך. ובמס' סנהדרין פ' גמר הדין¹¹ דרשו בשעה שא"ל הב"ה ליחזקאל לך אמור לישראל אביך האמורי ואמך חתית (יחזקאל ט"ו ג') אמרה רוח ססקונית לפני הכ"ה רבש"ע אם יבואו אברהם ושרה ויעמדו לפניך אתה מכלים אותם ריבך ריב את רעך וסוד אחר אל תגל: (י) פן יחסך שומע ודבתך לא תשוב. יחסך שיקראך [הולך] רכיל, יחסך כמו יחסך. ודבתך לא תשוב, כיון שאמרת הסוד פעם אחד לא תוכל להשיבו עוד כי המוציא שם רע על חבירו מה תשובה יכול לעשות אפי' יודה שאמר שקר אולי לא שמעו הודאתו כל שומע הדבר ואפי' שמעו כולם הודאתו אולי יאמינו הדבה וישקרו ההודאה ע"כ אמר הכתוב ודבתך לא תשוב, ואם הגזל ואוכל אינו יכול לעשות תשובה שנא' (ויקרא ה' כ"ג) והשיב את הגזלה כ"ש המוציא שם רע כי הגזל ואוכל למחר יהיה

¹ פרשה א'. ² ע"י רלב"ג. ³ ע"י אבן יחיאל. ⁴ ע"י מאירי. ⁵ בכ"י הנדיבים. ⁶ ב"ל שמרא"ת הוא ר"ת מרבי [יהודה] אבו תמרא שהביאו ג"כ בשאר מקומות בספרנו כמו למשל י"ד ד'. ⁷ ס"ג ע"א ואמנם שם לא נסמך הדרש על הכתוב שלנו. ובכ"י כתוב זה בשעות אחרי הכתוב חבא אחריו אל תצא לריב מחר וכו'. ⁸ ע"י רש"י. ⁹ ע"י אבן יחיאל. ¹⁰ ע"י מאירי. ¹¹ מ"ד ע"ב.

לו מעות ויחזור כסלי כסלים ממה שנול אבל במוציא שם רע אינו כן¹. ד"א² לא תשוב
מנו' (ישעיה ל' ט"ו) בשובה ונחת ומעם הרבה שמוציאים עליך בני אדם בעבור גלוי
הסוד לא תשוב שלא תנוח במקום אחד אלא נדה ונעה לא תפסק מפי כל עובר ושב:
(י"א) תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דבור על אסניו. פרש"י כעין כפתורין מצוירין
על משכיות כסף וכו' ורונמתי (תהלים ס"ה ט"ו) [נשאתי] אימך אסונה מכוססת
ומיזשבת בקרבי ואין זה מנו' אופן וגלגל שאלו כן היה נקוד פת"ח תחת הפ"א כמו
האופנים ולא יפול בו נקודת חטף קמ"ץ. י"מ³ האל"ף נוספת ומשפטו על פניו וי"מ⁴
שאינה נוספת והמעם כמו תפוחי זהב במשכיות כסף הם נאים ונחמדים כן הדבר
הדבור על אופן וסדר ואינו מנלה סוד ואינו מוציא דבה. ומתוך דברי הרמב"ם ז"ל
בספ' המורה נראה שפרש אסניו כמו פניו וזה לשונו⁵ מועתק מלשון ערבי
ללשון עברי אמר החכם תפוחי זהב במשכיות כסף שים לכך לשמוע ס"ה זה
הענין אשר זמר כי משכיות הם התפוחים מסוככים ר"ל שיש בהם מקומות מסותחים
דקות העינים מאד ממלאכת הצורפים נקראו משכיות מפני שהעין יצף בהם ותרעם
וישקף ואיסתכי והוא אומר ברמזין תפוחי זהב אשר במשכיות כסף אשר⁶ פתוחיו דקים
מאד כן הדבר הנאמר על שני פנים ועתה דע וראה מה נמרץ זה המשל בזכרון
[173b] המשל המתוקן כי הוא אומר כי כל מאמר אשר לו שתי פנים ר"ל שיהיה
לו ענין גלוי וענין נסתר צריך שיהיה החיצון נאה ככסף והפנימי נאה מן הראשון עד
שיהיה הפנימי כשנערכהו לחיצון כערך הזהב אל הכסף וצריך להיות החיצוני נאה
עד שיורה למסתכל בו על מה שבתוכו כמו פתוח הזהב המצופה לשבכה אשר בה
תפוחי כסף דקים מאד וכשהם נראים מרחוק או ראייה בלא התבוננות יעלה על הלב
שהוא תפוח כסף וכשיתבונן שם היטב מי שישלוט בעיניו יתבאר לו מה שיש בתוכה
וידע שהוא זהב וכן הם משלי הנביאים חיצוניים חכמה מועילה בדברים רבים האחד
מהם תיקן צרכי חברת בני אדם כמו שיכתבאר בספר משלי והדומה לו ופנימיותיהם
חכמה בדיעת האמת על תכונתה עכ"ל ז"ל: (יב) גזם זהב וחלי כתם מוכיח חכם על
און שומעת. פירש"י וחלי כתם עדי קבוצת זהב וחלי כמו (הושע ב' ט"ו) גזמה וחליתה
כמו (שיר ז' ב') חלאים כלומר פאר וחמרה. בתוכה צריך שני דברים ואז תהיה
התוכה כמשפט הא' שיהיה המוכיח חכם בדרכי התוכה שאם לא יהיה חכם אין
יוכיח והשני שיהיה הטוב מקבל התוכה לעשותה ואף אם יכבד עליו במעשה כי
בני אדם נחלקים לדי' כיתות בענין זה, יש שאינו שומע תוכה כלל ויש ששומע התוכה
אבל אינו משתדל בעשיית המעשים שמצוהו המוכיח לעשותם ויש ששומע ומשתדל
אבל כשרואה שהמעשים ההם קשים לעשותם יקפוצ' ידו לעשותם ויש ששומע ומשתדל
בעשייתם אפי' יכבדו עליו וכו' הכתוב מדבר ואומר גזם זהב וחלי כתם מוכיח חכם על
און שומעת. ובמס' ערכין⁷ מדבר בענין התוכה, ובמס' בי"מ⁸ אין לי אלא הרב לתלמיד
תלמיד לרב מגין ת"ל הוכח תוכיח וכמה ספרים מלאים על כל גדותם בענין התוכה ועת
לקצר: (יג) כצנת שלג ביום קציר ציר נאמן לשולחיו ונמש אדוניו ישיב. אין השלג משוכה

¹ נראה שנפל כאן מעות בכ"י כי המחבר סותר מיניה וביה דברי עצמו, ואת הכתוב
מוקרא הביא עם זה לראיה כי צריך להחזיר הגזלה בעין. ² עיי' אבן חייתא. ³ ר' יונה בן
גנאה בספר חרשיים שרש פנה וע' מכלל יופי. ⁴ עיי' במיוחס לחראב"ע. ⁵ בפתחתה לספרו.
⁶ בכ"י אף. ⁷ מ"ז ע"ב. ⁸ ל"א ע"א.

בקציר אבל צנתו משובחת ע"כ אם כצנת שלג ביום קציר. ציר נאמן [לשולחין]. כתרנו' אונדא מהימנא למשדרוי ליה וכן ת"א (בראשית ל"ב ד') ושלה יעקב אונדן. ונפש אדוניו ישיב, כי השולח כמעט שנפשו דבקה בשליח ובשובו משליחותו נאמן כאילו משיב נפש אדוניו השולחו, או יהיה ישוב מענין (ישעיה ל' ט"ז) בשובה ונחת. וי"מ נפש אדוניו ישיב שמשיב ומביא חסן אדוניו בידו והמעט כמו אם יש את נפשכם (בראשית כ"ג ט'): (יד) נשיאים ורוח וגשם אין איש מתהלל במתת שקר. נשיאים הם הענגים נקראים כן בעבור הנשאים מעל הארץ כמד"א (ירמיה נ"א ט"ז) מעלה נשיאים מקצה ארץ, ומעט הפסוק כמו זה כן זה כי עת שהשמים מתקשרים בעבים והרוח מגשמת מצפים כל העולם למטר וכשאין מטר הרי אותו צפוי נכזב כן המתהלל במתנה כך וכך צדקה אתן ליד פלוני הגבאי וכל עניי העיר מייחלים ומקוים למתנה ההיא ואם הוא שקר נמצאו כולם באסם תקוה. ובירושלמי מס' תעניות¹ בעבור ד' דברים נשמים נעצרים בעון ע"ז וגלוי עריות ושפיכות דמים ופוסקי צדקה כרבים ואינם נותנים, בעון ע"ז מנין (דברים י"א ט"ז) סן יפתה לכבכם וכתוב בתריה ועצר את השמים וגו', בעון ש"ד מנין (במדבר ל"ה ל"ג) כי הדם הוא יחנף את הארץ בעבור הדם ששופכים יחנף הארץ, מגילוי עריות מנין (ירמיה ג' ב') ותחניפי ארץ בתונותך מה עונשו של דבר וימנעו רביבים ומלקוש לא היה, בעון פוסקי צדקה כרבים ואינם נותנים מנין נשיאים ורוח וגשם אין איש מתהלל במתת שקר. חמשה שמות נקראו להם לעבים איד עב ענן נשיא חזון וכו' כדאית' התם: (מז) בארך אפים יפתה קצין ולשון רכה תשבר גרם. פ' באיש ארך אפים ובעל לשון רכה יפותה הקצין וישכרו גרמיו. ורש"י פ' בעור שהכיה מאריך אפו ואינו נפרע מהרשעים יתנו לב לפתותו בתשובה ולשון רכה ותפלה ותחנונים תשבר חוץ הגזירה הרעה. פ"א² בעבור שהקצין מאריך אפו על העוברים על פיו יפתוהו ויכלו לו ולשונם הרבה תשכור גרמיו ועצמיו: (מז) דבש מצאת אכול דרך סן תשבענו והקאותו: (יז) הוקר רגלך מבית רעך סן ישבעך ושנאך. ותחזור האהבה שנאה. ותרנום הוקר רגלך כלא רגליך מענין (תהלים ט' י"ב) לא תכלא רחמך ממני ועיקר המלה מנו' יקר והיקרים מועטים בעולם כאילו אמר מַעַט הכניסה מבית רעך. והרמב"ם ז"ל³ פ' דבש מצאת אכול דרך כי הוא מדמה המדע אל [174a] המאכל וזכר המתוק מכל הפעמים והוא הדבש בטבע כשירבו לאכול ממנו יעורר האי צטומבא ויקיא וכאילו הוא אומר כי סבך זאת ההשגה אעפ"י שהיא יקרה ומכובדת ובה תכלית השלימות אם לא יעמוד אדם אצל גבול הראוי לו ולא יתנאה לבו בשמירה יתהפך לחסרון ושפלות כאשר אכילת הדבש אם יהיה כמשפט ובשיעור יזון הגוף ויערב [לו] ואם יוסיף על הראוי יאבד הכל על כן לא אמר סן תשבענו וקצת בו אלא והקאותו וע"ז הענין רמז (לקמן כתוב כ"ז) אכול דבש הרבות לא טוב ואילו רמז באמרו (קהלת ז' ט"ז) ואל תתחכם יותר למה תשתומם וכו' כמו שכת' בס"א ממורה הנבוכים⁴. ובמס' חגיגה⁵ הוקר רגלך מבית רעך אל תהי רגיל לחטוא ולהביא חמיר חטאות ואשמות לבית הכ"ה שנקרא רעך שנא' (שה"ש

¹ פ"ג ה"ג ולשון פירושו משונה מלשון הירושלמי בקצתו. ² ע"י במיוחס לתראב"ע.

³ מורה נבוכים ח"א פ' ל"ב וכן הביא דבריו הרלב"ג. ⁴ צ"ל ח"א פ' ל"ב. ⁵ ד' ע"א ושם רק סתם: הוקר רגלך מבית רעך בחטאות ואשמות הכתוב מדבר, וקצת יותר נמצא ברש"י.

משלי כה, יז-כ

ה' מ"ז) זה דודי חה רעי וגו' ע"כ סן ישבעך ושנאך כמד"א (ישעיה א' י"א) שבעתי
עולות אלים: (יח) מפיץ וחרב וחץ שנון איש עונה ברעהו עד שקר. מפיץ הוא כעין
מפיץ וכיצא בו ונקרא כן לפי שהוא מפוצץ המלעים ע"ד (ירמיה כ"ח ל"ד) וכפמיש יפוצץ
סלע (ובשבירת המלעים יתפוצצו ויתפוצצו המלעים עד שקר)¹ וטעם הפסוק שמי שעונה
ברעהו עד שקר אע"פ שלא הכהו בשלשה כלים הללו מפיץ וחרב וחץ שנון [כאלו הכהו
בשלשתם יחד]² ולפי שלשון הרע הורג שלשה האומרו והמקבלו ומי שנאמר עליו³
ע"כ אמר מפיץ וחרב וחץ שנון כנגד נ"י. ובמדרש⁴ כמה קשה לשון הרע שהוא כנגד
נ"י דברים הללו⁵ כמו שהחרב ממת כן לשון הרע ממת כשם שהחץ זורקו ואינו יכול
להחזירו כך לשון הרע ע"כ. ובמדרש איכה⁶ ר' חנינא בר ספא מפיץ וחרב וגו'
מפיץ על שם והפיץ י"י אותם בגוים⁷ וחרב על שם (ויקרא כ"ו ל"ג) והריקותי אחריכם
חרב וחץ שנון על שם (יחזקאל ה' מ"ז) [בשלחי] את חצי הרעב הרעים בהם הכל
למי למי שעונה ברעהו עד שקר אלו ישראל שהושיבו ואמרו (שמות ל"ב ד') אלה
אלהיך ישראל: (יט) שן רעה ורגל מועדת מכמת בוגד ביום צרה. כא להזהיר שלא
יכמת האדם באיש בוגד ביום צרה כי מכמתו כשן רועה ושבורה ורגל מועדת ורצועה
שאין בהם תועלת לבעליהם לא בעת האוכל ולא בעת המרועה. ס"א שן זה שן
הסלע ויהיה שן ורגל משל אחד כשן הגשברת והרגל מועדת עליה תמעד ותכשל כן
מכמת בגד ביום צרה. ובמדרש איכה⁸ אמרו ישראל לפני ה' שן רועה השן
אכלה ומדקה [אחריה] ולמה שן רועה אוכלת אותנו ורגל מועדת [ורפסת] אותנו
מפני כמותנה של ע"ז שבגדנו כצורנו ביום צרה הוי (זכריה י' י"ג) ויהי כאשר קרא
ולא שמעו, ד"א [שן רועה ורגל מועדת] שן מערערה ורגל מטמטמה אמר ה' כי
אני אמרתי לישראל בגדו בע"ז ובמתו בי והם לא עשו כן אלא בגדו בי ובמתו בע"ז.
וחרגום שן רועה שינא בישתא: (כ) מעדה בגד ביום קרה חומץ על נתר ושר בשירים
על לב רע. מעדה מגו' (איוב כ"ח ח') ולא עדה עליו שחל וכן [תרגום] ויסר סרעה
(בראשית מ"א מ"ב) ואעדי סרעה וטעם הפסוק כמו המעביר מעליו בגד ביום קרה
שהציגה מוקתו וכן כמו החומץ על נתר שמתמכסם ונשתת כן שר בשירים על לב
עצב כמד"א (נחמיה ב' ב') אין זה כי אם רוע לב שע"י שמנגנים לפניו מוסף מכאוב
ויען על מכאובו ויגנו. ס"א⁹ מעדה מגו' (ישעיה ס"ד ה') בגד עדים והם כלאי הבגדים
שם בסלס ולמכסה עתיק (שם כ"ג י"ח) וכלאי הבגדים אין בהם תועלת כימות הגשמים
שהם [אין] מגינים עליו מפני הצנה. וי"מ¹⁰ מגו' ועדית עדי (יחזקאל כ"ג י"ג) ולבושי
עדיים כמו בגדי משי אינם מצילים את בעליה מצנת החורף שלובשם בלא זמנם כן
שר בשירים על לב רע מנגן שלא בעתו. וי"מ¹¹ לב רע שמעמו לב שבור ולב שבור
הוא עצב. וי"מ האמת מעדה האמת (?) שמעמים שהאדם שוכח יגנו ע"י שר בשירים
ולמעמים אינו שוכחו ואולי¹² מי שהוא דואג על דבר שעבר ישכח יגנו בשירים

¹ הדברים הללו המסוגרים בחצי ענול נראים פה כמיותרים. ² כן או בדומה לזה נראה לחסוף. ³ ע"י ערכין מ"ז ע"ב. ⁴ מדרש משלי. ⁵ חסר פה השווי עם המפיץ וכן חסר בדפוסי המדרש אבל בכ"י רומי נוסף כמו שחעיר חר"ש באבער במקומו: מה תרומה דוקר וממת כן לחדי דוקר וממת. ⁶ פתיחתא י"ג ושם שינוי בלשון עיי"ש. ⁷ כתוב כזה אינו במקרא ובמדרש: על שם והפיץ ח' בכל העמים והוא בדברים כ"ח ס"ד. ⁸ פתיחתא הג"ל. ⁹ ע"י רש"י. ¹⁰ ע"י קב ונקי. ¹¹ ע"י רבנו מעדית. ¹² נראה שצ"ל אולם.

אבל הדואג על דבר ההוה לא ישכח יגנו בשום שיר. וי"ם מעדה מגו' ועדית עדי (יחזקאל כ"ג י"ג) אבל משרש אותו ע"ד אחרת כלומר מי שמעדה ולובש בגדים ביום קרה [מכנסם בחומץ] להעביר הנתר מכל וכל כן ושר בשירים י"ל לב רע ע"י נעמתו וגנוניו סר יגנו. ורז"ל¹ דרשו ושר בשירים וגו' זה המלמד תורה לתלמיד שאינו מכין. ובאיכה רבתי² ר' חנינא פתח מערה בגד וגו' למה היו עשרת השבטים ויהודה ובנימין דומין לשני בני אדם שהיו מתכסים בשמלה חרשה כימות הגשמים והיה זה בוגד בה מכאן וזה [174b] בוגד מכאן [עד שקרעו אותה] וכו' עד שנרמו לירושלים שתחרב, ד"א מערה בגד ביום קרה בשעה שנדווג נ"ג לישראל העדה מהם שני לבושין בגדי כהונה ובגדי מלכות ביום קרה ביום שקראו אלה אלהיך ישראל (שמות ל"ב ד') חומץ על נתר לאחר שהיה לו מרתף של יין בדק חבית ראשונה ומצאה חומץ שנייה ומצאה חומץ שלישית ומצאה חומץ אמר מסתייע דכולה בישא, ושר בשירים על לב רע כל דומר ומרא לעיי לא נפיל באודניה דדקרא³ כלום' באוני בני אדם רק כל דומר זימרא כרא דמפשא לא שמע וכו' כדאית' התם: (כ"א) אם רעב שונאך האכילהו לחם ואם צמא השקיהו מים: (כ"ב) כי נחלים אתה חותה על ראשו וי"י ישלם לך. אמר חכם אחד מחכמי המוסר⁴ הזהר שלא יהיה לך אויב ואם יהיה לך השתדל שיהיה המכתך לו עונשו. חותה מגו' לחתות איש מיקוד (ישעיה ל' י"ד) שמעמו כמו לקחת ומשפטו כי נחלים אתה חותה ומשליך על ראשו. ומעם הפסוקים להזהיר בדרך מ"ש שאול לדוד ע"ה (ש"א כ"ד כ') וכי ימצא איש את אויבו ושלחו בדרך טובה וי"י ישלמך טובה תחת רעה היום הזה אשר עשית לי וכן הכתוב אומר (לעיל כ"ד כ"ט) אל תאמר כאשר עשה לי כן אעשה לו אלא אם ראית שונאך רעב האכילהו לחם ואם צמא השקיהו מים ובזה אתה מכלימו הכלמה גדולה כי נחלים אתה חותה על ראשו שהוא עשה לך רעה ואתה נמלתו טובה וי"י ישלם לך שכר פעולתך. ובמס' מגילה פ"א⁵ דורש ססוק זה על אסתר שזימנה את המן אם רעב שונאך וגו' וי"י ישלם לך אל [תקרי] ישלם לך אלא ישלמינו לך. ובב"ר פנ"ד דרשוהו על יצר הרע האכילהו לחם מלחמה של תורה שנא' (לעיל פ' ה') לכו לחמו בלחמי ואם צמא השקיהו מים ממיה של תורה שנא' (ישעיה נ"ה א') הוי כל צמא לכו למים וכן בספרי פ' עקב ובאגדת תלים פ' ל"ג⁶: (כ"ג) רוח צפון תחולל גשם ופנים נועמים לשון סתר. מעם תחולל כמו תמנע מגו' חלילה כלומר רוח צפונית מונעת הגשמים כי מסורת העבים בכל פאות וכן פנים נועמים מונעים לשון הרע הנאמר בסתר וכן אמרו בספ' יומא⁷ קטורת מכפרת על לשון הרע יבוא דבר שבחשאי ויכפר על דבר שבחשאי כי כשיבוא הרביל לדבר לשון הרע ומראה לו האחר שכנגדו פנים נועמים ימנע מלדבר, כלל הדברים אזהרה שלא לקבל לשה"ר. ד"א⁸ כמו שהרחצ הצפון תמנע הגשמים כן לשון סתר מונע פנים נועמים כי הזועם וכועס ובא חבירו ומוכיחו בסתר על מדת הכעס לא זו מוכיחו עד שמסיר כעס מלבו. וכן דרשו חז"ל בפ"א

¹ חולין קל"ג ע"א. ² פתיחתא י"ב וקצת שינויים שם. ³ כן הנוסחא בדפ"ר אבל במהר"ב באבער (וכן בערוך ע' רקד) דרקרא, ומלת לעיי אולי נשתבשה מן לא עייל, אמנם מאין לקח מחברנו כי דקרא פתרונו בני אדם רק? ⁴ לא מצאתי רק כעין זה במבחר הפנינים שער החכמה. ⁵ ט"ו ע"ב. ⁶ צ"ל פ' ל"ד. ⁷ מ"ד ע"א. ⁸ ע"י מאיר.

מתענית¹ תחולל מענין המניעה וז"ל א"ר שמעון בן סזי אין הגשמים נעצרין אלא בשביל מספרי לשה"ר שנא' רוח צפון וגו'. וי"מ² תחולל מגו ותחולל ארץ ותבל (תהלים צ' ב') מענין הבריאה והלידה כלומר רוח צפון תביא ותוליד הגשם כן לשה"ר תחולל ויוליד פנים נועמים שיחיה אף השם בו. ד"א לשון סתר ויוליד פנים נועמים כי הרכיל יקבועו עמים יועמיהו³ לאומים אין אדם מקבלו בסבר פנים יפות. ד"א פנים נועמים ויוליד לשון סתר כי האדם שפניו נועמים ידעו בני אדם פני לשון סתרו שיגנון מסתר בלבבו ולכך פניו נועמים. ד"א פנים נועמים ויולידו לשון סתר כי המראה לחביריו פנים נועמים ישתדל האחר להכותו בלשון כדי להודיע טומיו: (כד) טוב שבת על פנת נגמאשת מדינים ובית חברה. כבר פירשתי פסוק זה בחלק ג'⁴ וכפל הגה לפי שהזכיר בפסוק שלפניו לשון סתר והוא לה"ר כאשר פירשנו למעלה סמך כל עורב למינו כי אשת מדינים כמו כן בעלת לשון הרע ע"כ יש להתרחק מאהלה: (כד) מים קרים על נפש עיפה ושמועה טובה מארץ טרחק. העיף היגע הרבה וכל הינעים צמאים למים כי הם מתחממים על ידי היגיעה ומשתוקקים למים וכמו שמים קרים על נפש עיפה כן שמועה טובה מארץ טרחק. וטעם מרחק כי הארץ הקרובה שמועותיה דבר יום ביומו אבל ארץ מרחק שאין שמועותיה ככל יום מתאוה האדם לשמוע ממנה שמועות טובות ואזהרת פסוק זה שראוי לכל אדם לבשר טובות ולמנוע מלבשר רעות. ב"ר⁵ מים קרים וגו' מה שמועה [175a] מוכה [מכרך] המוב והמטיב [אף מים קרים המוב והמטיב] וכמים קרים על נפש עיפה כן שמועה טובה מארץ מרחק שעד יצחק בחר המוריה נתבשר שטלדה בת זוגו: (כו) מעין גרפש ומקור משחת צדיק ממ לפני רשע. המעין כשירפסוהו וירמסוהו בגללים וכן מקור המים הגדרם ישחת כן הצדיק כשהוא ממ לפני רשע ברצונו הרי השחת את מקורו כי פי הצדיק מקור מים חיים לכל באי עולם ואם מחמת יראה ופחד מהרשעים אינו מורה בני אדם בדרך ישרה הרי הוא מעין גרפש ומקור משחת, גרפש כמו גרמם כי אותיות בומ"ף מתחלפות. ובב"ר פל"ה ר"י בר סימון פתח מעין גרפש וגו' כשם שאי אפשר למעין להרפש ולמקור להשחת כך אי אפשר לצדיק למוט לפני רשע א"ל הבי"ה לדרבו היה עשו מהלך ואתה שולח אצלו ואומר לו (בראשית ל"ב ה') כה אמר עבדך יעקב ע"כ, וכן בתנחומא פ' וישלח דורש פסוק זה על יעקב עס עשו באמרו (שם) כה תאמרן לאדוני לעשו: (כז) אכול דבש הרבות לא טוב וחקר כבודם כבוד. פי' אע"פ שאכילת דבש הרבות לא טוב חקר כבוד הצדיקים אינו כן אלא כל מה שתחקר [יותר] אחר כבודם תמצא כבוד אשר לא יכל וטובה אשר לא תסוף. ורבינו סעדיה ז"ל פ"י⁶ אכול דבש הרבות לא טוב כן אם יכבדוך חבירך עד אין חקר לא טוב שהם מבקשים ממך הגטול על כבודם ואם לא תוכל לגמלם ילבשו תלבושת תרעומת ואולי תהיה תלבושת שנאה, וטעם וחקר כבודם מבקשים ממך כבוד על חקר כבודם. ורש"י ז"ל פ"י לאכול דבש יותר מדאי רמז [הדבר] לרורש כמעשה מרכבה ובמ"ב לגלות לרכים ועם הארץ מגלגלים⁷ על הדברים ושואלים מה למעלה מה למטה וחקר כבודם כבוד והיכן החקר ראוי להיות בדברי חכמים אשר כבודם כבוד בגזירותיהם

¹ ז' ע"ב. ² ע"י במיוחס להראב"ע. ³ בב"י יועמו והוא לישנא דקרא לעיל כ"ד כ"ד. ⁴ ע"י לעיל לכתוב כ"א פ"י. ⁵ פ' ב"ז. ⁶ ע"י מבוא. ⁷ ברש"י בדפוס מגלגלים.

יש לשואל לשאול מה מעם נזרו כך ומה מעם סיגו בכל נזירה ונזירה. וי"מ¹ שמעם הפסוק מוסב על פסוק שלפניו כשם שאין טוב לאדם לאכול דבש הרבה כן אין טוב לחקור על כבודם כבוד הצדיק למה ממלכתי רשע וכבוד הרשע למה נבר כי הוא מביא עצמו להטות דברים כלפי מעלה נמצאת אומר [גם] הפסוק שאחריו קשור עמו במעם: (כח) עיר פרוצה אין חומה איש אשר אין מעצור לרוחו. כי המטות דברים כלפי מעלה במה שלא הורשה אין מעצור לרוחו והרי הוא כעיר שהיה בה חומה ונפרצה או כמו שלא היה לה חומה מתחלה שנכנסים ויוצאים בה שלא ברשות כן מי שאין לו דלת על שפתיו לשמור מוצא שפתיו לעצור אמריו, ומעם לרוחו כמו וברוח שפתיו (ישעיה י"א ד') והוא הדיבור:

כו.

(א) כשלג בקיץ וכמטר בקציר כן לא נאה לכסיל כבוד. כי כשרואה שהם מכבדים אותו לא יסור מכסילותו, ואמר שלג ומטר והשלג גדול מהמטר לומר שאין נאה לכסיל שם כבוד לא מעט ולא הרבה. ומעם כשלג בקיץ כי השלג מוץ לתבואה הנאספת בקיץ או יהיה קיץ שם כולל התאנים והצמוקים כמדי"א (ירמיה מ' י"ב) ויאספו יין וקיץ (שם מ"ז ב') הלחם והקיץ וגו' ונקראן כן לפי ששומחים אותם בחמה ליבש: (ב) כצפור לנוד וכדרור לעוף כן קללת חנם לו תבא. כמו שהצפור נודדת תמיד מקנה והדרור מעופפת ממעונה כן קללת חנם [לו] תבוא למקללה, והמכתב לא תבא באל"ף ומעם המכתב שלא תבא לאשר יקולל אלא למקלל. ואני צריך להוסיף ביאור לשני המעמים, מעם המקרא כאשר במהרה תעופנה הצפור והדרור כן במהרה תבוא הקללה למקלל בחנם או כאשר תעופנה ואינם כן הקללה לא תבוא למקולל רק על ראש המקלל תחול ועל כן אמר בסמוך (כתוב ד') אל תען כסיל כאולתו כי הכסיל המקללך אין לך לחוש ממנו: (ג) שוט לסוס מתג לחמור ושבת לנו כסילים. המתג הוא הדרבן וכמו שהשוש לסוס והמתג לחמור תקנתם כן תקנת הכסילים להכותם בשבת: (ד) אל תען כסיל כאולתו פן תשוה לו גם אתה. זהו במקום שמכירים שניכם אבל במקום שאין מכירים אתכם [175b] (ד) ענה כסיל כאולתו פן יהיה חכם בעיניו. והודע במענה כי הוא הכסיל ואתה החכם. ד"א אל תען וגו' פעם² אחת או שתיים אבל אם ראית שהוא ממאן ומסרב להודות על האמת ומחזיק באולתו רוב פעמים [או] ענה כסיל כאולתו פן יהיה חכם בעיניו. ד"א ראוי היה שלא תען כסיל כאולתו ממעם שלא תשוה לו גם אתה אבל יש מעם אחר שאתה צריך לענות אותו מחמת [זה] ענה כסיל כאולתו פן יהיה חכם בעיניו. [במס'] שבת ס' במה מדליקין³ ואף ספר משלי בקשו לנגז ספני שדבריו סותרין זה את זה ומפני מה לא נגזוהו אמרי ספר קהלת לא עיינין ואשכחנין טעמא הכא נמי נעייין ביה ומאי דבריו סותרין זא"ז דכת' אל תען כסיל וכת' ענה כסיל לא קשיא כאן בדברי תורה ענה כסיל הא במילי דעלמא אל תען וכו' כדאית' התם. וכן דרשו ז"ל⁴ בפסוק האמנם אלם צדק תדברון (תהלים נ"ח ב') מה אומנתו של אדם בעוה"ז שיעשה עצמו אלם

¹ עיי' מאירי. ² בכ"ז מפני. ³ ל' ע"א וקצת שינויים שם. ⁴ תולין ס"ט ע"א.

יכול אף בדברי תורה כן ת"ל צדק חרבנו: (ו) מקצה רגלים חמס שותה שולח דברים ביד כסיל. מקצה כמו מקצץ כמו שונג ומשנה ופעם הפסוק מי שנמנע לעשות צרכיו בעצמו והוא כורת רגליו ושולח דברים ביד כסיל יהיה תנמולו שיחמסוהו הכסיל כי יספיד השליחות ונמצא השולח שותה חמס ע"ד איש שותה כמים עולה (איוב ט"ו ט"ז). ד"א¹ מקצה רגלים מגז' קצה כלומר מי שמרחיק רגליו אל הקצה ואינו הולך לצרכו ושולח דברים ביד כסיל בשכר זו חמס שותה הפך ממ"ש למעלה (כ"ה י"ג) כצנת שלג ביום קציר ציר נאמן לשולחו. ורש"י ז"ל פ' מקצה רגלים שותה חמס מי ששולח דברים ביד כסיל הרי הוא מקצה רגלי שלוחים הרבה לחזור ולשלוח ולתקן מה שעוית הראשון אשר שלחו בתחלה ושותה חמס שחבירו זועף עליו על השליחות. ובתנחומא פרשת שלח דורש פסוק זה על המרגלים שהוציאו דבת הארץ ומוציא דבה הוא כסיל: (ז) דליו שקים מפסח ומשל בפי כסילים. דליו פועל עבר שרשו דלל מענין דלו עיני למדום (ישעיה ל"ה י"ד) כלומר כמו שדלו וגבהו שוקי הפסח מן הארץ ואינו יכול להלך בהם נכון כן המשל בפי כסילים לא יכון. וי"מ² דליו ציווי ומשפטו דלו הלמ"ד רגושה וניתוספה הוי"ד לרסיון הלמ"ד ובא כמו תהומות יכסיומו (שמות ט"ו ה') שמשפטו יכסומו ופעם הפסוק דלו ותלו שוקים מפסח וכן דלו משל בפי כסילים והענין הוא שאם יתלו וידלו שוקים לפסח לא יוכל להלך בהם כן אם ישימו משל ומליצה בפי כסילים לא יועיל לו. וי"מ³ דליו מגז' (תהלים ע"ט ח') כי דלותי מאד כשם ששוקי הפסח דלים ונחלשים כן המשל בפי כסילים. ונוכל לפרש קשור עם פסוק שלפניו לפי שאמר מתחלה כי השולח דברים ביד כסיל הוא המקצה רגלים הוסיף ואמר דליו שוקים מפסח אחר ששם משלו ביד כסיל וקראו פסח לפי מעשיו: (ח) [כצור אבן במרגמה כן נותן לכסיל כבוד]. בפ' הורוע⁴ א"ר זירא אמר רב כל השונה לתלמיד שאינו הנון כאילו זורק אבן למרקולים שנא' כצור אבן במרגמה כן נותן לכסיל כבוד ואין כבוד אלא תורה שנא' (לעיל ג' ל"ה) כבוד חכמים ינחלו, א"ר חמא בר חנינא כל העושה טובה למי שאינה מכירה כאילו זורק אבן למרקולס שנא' כצור אבן וגו'. הקמח⁵ פ' במרגמה קבוצת אבנים ביחד וכת' (לעיל י"ט י') לא נאזה לכסיל תענוג ע"כ. ד"א כצור אבן במרגמה וגו' פ' כצור אבן יקרה במקום רגימת אבנים כן נותן לכסיל כבוד, כצור מגז' (לקמן ל' ד') מי צרר מים בשמלה והוא קקור, אבן מענין (שמות ל"ט ו') ארבעה טורי אבן, במרגמה מענין (במרכב י"ד י') לרגום אותם באבנים, ולדעת המפרש הזה אבן וכבוד שקולים ומרגמה וכסיל שקולים. פ"א טעם כצור מענין (עמוס ט' ט') ולא יפול צרור ארצה ובלשון חז"ל חצי נוק צרורות והוסיף ביאורו אמר כצור אבן במרגמה אמר כן להורות על הצרור שאינו מענין (שה"ש א' י"ג) צרור המור להורות על אבן שאינו מענין ד' טורי אבן ובמרגמה מענין ארגמן כמו (תהלים ס"ח כ"ח) שרי יהודה רגמם⁶ כלומר כאבן או צרור קשור בכנר ארגמן כן נותן לכסיל כבוד ויהיה אבן וכסיל שקולים ומרגמה וכבוד שקולים ויהיה כצור אבן כמו ארמת עפר (דניאל ב' ב') נהרי נחלי (איוב כ' י"ז) וכיוצא בהם. והמתרגם תרגם במרגמה בקלעא כלום כצור אבן בקלע שאינו נשאר שם אלא לפי שעה כן

¹ ע"י ברכת אברהם. ² ע"י במיוחס להראב"ע. ³ ע"י מכלל יופי. ⁴ חולין קל"ג ע"א.

⁵ ע"י ספר חוקה ושרשי דר"ק שרש רגם. ⁶ גם מנחם חבר רגמם עם ארגמן ע"י רש"י לתהלים שם וע"י במיוחס לראב"ע פה.

נותן לכסיל כבוד בקש עליו אחר שעה והנה [176a] איננו. וי"מ¹ צרור אבן ענק של סנינים הקשור בחוט: (מ) חוט עלה ביד שבור ומשל בפי כסילים: (י) רב מחולל כל ושוכר כסיל ושוכר עוברים. בני אדם משליכים החוט מידיהם אבל השיטור שאין בו דעת ולא תבונה מעלה החוט בידו ומזיקו כן המשל בפי הכסילים המזיקים ומהו המשל שאומרים רב מחולל כל שהבי"ה ברא את הכל וזן את הכל ככסילים כחכמים ואינו ככשר ודם שאינו שוכר אלא הבקיאים במלאכה אלא שוכר גם כסילים ועוברים ומעם עוברים העוברים בשווקים וברחובות וזה המשל מביאם שלא יתעסקו בשום חכמת מלאכה. וי"מ² מעם ושוכר עוברים שאינו מדקדק בפועלים רק את זה שעובר תחלה שוכרו. ורז"ל [דרשן]³ רב מחולל וגו' הבי"ה שהוא רב ואדון על הכל מחולל כל העולם לפי זן אותם כלם כאחד וזה שאומר ושוכר כסיל ושוכר עוברים כלומ' הכסילים והעוברים על מצותיו זן אותם כלם כאחד כמו החכמים והצדיקים. וכן פי' ר' דוד קמחי ז"ל בשורש חולל⁴. ובשרש שכר כתו' בשם ר' יונה המדקדק ז"ל רב מחולל כל הרב הגדול בעם מחולל הכל ומושל בעם ונותן שכר לכסיל ומברחו [בעבודתו] וכן שוכר עוברים והם הסרבנים וכמהו (אסתר ג' ג') מדוע אתה עובר את מצות המלך. ובשם ר' משה אחיו ז"ל⁵ כתו' שפירש ככה והוא דבוק עם הפסוק שלפניו חזו' עלה ביד שבור וגו' ופי' רב כמו הרבה וכן פירשו הכסיל הממשל משלים רבים מחולל כל אדם כחוט ביד השכור ומי ששוכר הכסיל בעבור משליו ונותן שכר לעוברים שהם הסרבנים עובדי המצות שאין יכולת בו להכריחם אחד הוא כלומ' זה כזה. ור' יוסף קמחי ז"ל סי' ב' רב מחולל כל הבי"ה הוא מחולל ובורא כל העולם ושוכר כסיל ושוכר עוברים כלומר מעניש הכסיל החוטא בשגגה ומעניש העוברים במזיד ומעם ושוכר מענין ושכר עבירה עבירה⁷ שמעטו כמו עונש או יהיה כמשמעו אם ימצא בהם דבר טוב [נותן להם] הוא מתן שכרם בעוה"ז כדי לשרדם מן העוה"ב ע"ד (דברים ז' י') ומשלם לשונאיו וגו'. והר"י פודרוס הלוי ז"ל⁸ סי' רב מחולל כל וגו' הרבה מחולל וכואב כל שוכר כסיל לעבודתו ונמצא כאלו הוא שוכר כל העוברים להלעיג עליו כי כל עובר ושכר יעמוד להתל בו ופי' מחולל מן יחולל אילות (תלים כ"ט ס') חיל תחיל סין (יחזקאל ל' מ"ז) מעי מעי אוחילה (ירמיה ד' י"ט) ולדעתו וי"ו ושוכר נספסת כ"יו תת וקדש וצבא (דניאל ח' י"ג) ומלת כל סמוכה לשוכר אבל הגיגן להסירד ביניהם לא בחר בפי' זה. ור' יעקב גיאני ז"ל⁸ סי' רב מן הוי רב את יצרו (ישעיה מ"ה ט') ומחולל מן ולא יחללו (ויקרא כ"ב ב') ועוברים מן עברה חזעם (תלים ע"ח ע"ט) ומעם הפסוק כי מי שהוא רב ואיש מדון הוא מחלל כל הבריות ושוכר כסיל ושוכר המתעברים והמתרגזים לעזרו במריבתו. וי"מ רב מחולל כל כי הגדול שבעם מחולל ומכאב כל מי שצריך רידיד ראה מה כתיב ושוכר כסיל ושוכר עוברים שחובש וסוכר וסוגר בכית האסורים כל הכסילים וכל עובדי תורות ומעם ושוכר כמו ויסכרו מעינות תהום (בראשית ח' ב') עושי שכר (ישעיה י"ט י'). ורש"י ז"ל סי' הבי"ה סוכר מול כסיל המשמש בימות החמה מתשרי ואילך והוא סוכר וסוגר כל עובדי הים מליך בו עד

¹ עיי' מבבל יופי. ² עיי' רש"י. ³ רש"י הביא ג"כ פירוש זה אבל לא בשם רז"ל ואולי צ"ל רש"י במקום רז"ל. ⁴ המלים: וכן פי' ר' דוד קמחי ז"ל בשורש תול כתובות ככ"י בטעות לפני ורז"ל. ⁵ גם זה בשי' שכר. ⁶ הפירוש הזה לא ימצא כבר בשרשי רד"ק. ⁷ פרקי אבות פי"ד מ"ז. ⁸ עיי' מבוא. ⁹ עיי' שם.

הפסוק. וי"מ¹ רב מחולל כל קשור עם חוץ עלה ביד שכור [ומשל בפי כסילים] כלומר כשם שהחוז ביד שכור מוֹק בן הבריות כן המשל בפי כסילים אינו רק הִיזק ולא עוד אלא אם לימד שום משל הוא רב מלאמרו וזה טעם רב מחולל כל שמוע הדבר² מכל³ הבריות מלאמרו להם והוא סוגר וסוכר אותו מלאמרו אף לפי שהוא כסיל בו ואף לעוברי דרכים כל זה לפי שהוא כסיל לא כחכמים השמחים ללמוד וללמד: (יא) ככלב שב על קאו כסיל שונה באולתו. המשיל הכסיל השונה באולתו כמו הכלב השב על קאו לאכלו טעם אחרת. ובסוף יומא⁴ עבירות שהתודה עליהם יום הכיפורים זה אינו צריך להתודות יום הכיפורים אחר ואם שנה בהן צריך להתודות עליהם יום הכיפורים אחר ואם לא שנה בהן [וחזר] והתודה עליהן עליו הכתוב אומר ככלב שב על קאו ר' אליעזר בן יעקב אומר כ"ש הרי זה משוכב שנא' (תהלים נ"א ה') כי פשעי אני אדע וגו' אלא מה אני מקיים ככלב שב על קאו זה שעבר עבירה ושנה בה: (יב) ראית איש חכם בעיניו תקוה לכסיל ממנו. פי' קוה שיהיה כסיל. ד"א⁵ יותר יש לכסיל [תקוה] [176 b] להגיע למעלת החכמה מהחושב שהוא חכם כי החושב שהוא חכם לא ישתדל לעולם להתחכם כי יאמר כבר אני יודע כל חכמה אבל הכסיל שחושב שהוא כסיל מינע תמיד להתחכם, ומשפט הפסוק אם ראית איש חכם בעיניו וכמוהו התרפית ביום צרה (לעיל כ"ד י') שמשפטו אם התרפית. ואמר חכם אחד⁶ לא ידעתי עד שידעתי שלא ידעתי: (יג) אמר עצל שחל בדרך ארי בין הרחובות. שחל הוא אריה וכל זה כדי שלא יעשה שום מלאכה: (יד) הדלת תסוב על צירה ועצל על מטתו. צירה יד הדלת יקרא כתרנו' שתי ידות (שמות כ"ז ז') תרתין צירין ומעם הפסוק כשם שהדלת סובבת על צירה בפתיחתה ובסגירתה כן העצל על מטתו סובב מצד אל צד ולא יקום לבקש מחייתו, ראה מה כתיב בתריה (טו) טמן עצל ידו בצלחת נלאה להשיבה אל פיו, מרוב העצלות. וי"מ⁷ הדלת תסוב על צירה שכבר הדלתות נפתחות ונסגרות בצאת בני אדם למלאכתם בכל בוקר ועדיין העצל על מטתו ישן וגרדם. וכל הפסוקים הללו להזהיר את האדם מטרדה זו שהיא מביאה מורך בלב האדם שלא יצלה למלאכה ואפי' יעצוהו להשתדל במלאכה כיון שנשקע בים העצלות שהוא מנוחתו לא ישמע בקול מוריו, ז"ש בסמוך (טז) חכם עצל בעיניו משבעה משיבי טעם. ענין טעם כמו עצה ואמר משיבי אם ישאלם המלך. ושבעה כמד"א שבעה רואי פני המלך (אסתר א' י"ד) שבעת שרי פרס ומדי (שם א' ט"ז) ושבעת יעמיה (עזרא ז' י"ד), ואולי יהיו המלכים בוחרים שבעה כנגד ימות השבוע, ד"א ז' כוכבי לכת, ונוכל לפרש משבעה משיבי טעם לשון ריבוי כמד"א (לעיל כ"ד ט"ז) שבע יסול צדיק וקם. באלה הדברים רבה⁸ אמרו לעצל לך למד תורה מעיר לעיר אמר שחל בדרך א"ל והלא חכם יש בכני עירך לך למד ממנו אמר (לעיל כ"ב י"ג) ארי בחוץ א"ל ברחובך הוא דר אמר (שם) בתוך רחובות ארצה א"ל הרי הוא בתוך הבית א"ל אם אני הולך אני מוצא דלת שלו נעול שנא' הדלת תסוב על צירה א"ל פתוח הוא הדלת א"ל אם הוא פתוח אני מבקש לישן מעט שנא' (לעיל ו' ט') עד מתי עצל תשכב עמד משנתו נמל הספר כידו ונתעצל ללמוד שנא' טמן עצל ידו וגו' ע"כ: (יז) מחזיק

¹ עיי' מאירי. ² בכ"ז הרבה. ³ בכ"ז כל. ⁴ פ"ז ע"ב. ⁵ עיי' רלב"ג. ⁶ לא מצאתי כעת רק כענין זה במבחר הפנינים שער החכמה: האדם חכם בעונדו מבקש החכמה. ⁷ עיי' במיוחס לחראביי. ⁸ פ"ח בקצת שינויים.

באזני כלב עובר מתעבר על ריב לא לו. פ"י כמו המחזיק באזני כלב גורם על עצמו שישכנו הכלב כן עובר דרך השומע ריב כאחד המקומות ואותו ריב אינו לו ולא לאחר ממשפחתו והוא מתעבר ומתרגז עליו גורם על עצמו הויזק גדול נמצאת אומר עובר מענין ויעבור והנה איננו (תהלים ל"ו ל"ו) ומתעבר מענין עברה וזעם (שם ע"ח מ"ט), ואמר עובר ומתעבר דרך צחות כמו ועקרון תעקר (צפניה ב' ד'). והתרגום עובר ומתעבר נצי ומתנצי תרגום שניהם מענין עברה. ונוכל לפרש שניהם מענין העברה ומתעבר כמו כן מענין (ירמיה כ"ג ט') כנכר עברו יין כלומר שהיה עובר ושמע ריב ועבר בו ובא בחוכו. ורב סעדיה גאון ז"ל פ"י כן עובר קשור עם כלב כלומר מחזיק באזני כלב עובר שהיה עובר ולא חרץ לו והוא בא והחזיק באזנו וגורם על עצמו שישכנו כן מתעבר על ריב לא לו: (יח) כמתלהלה היורה זקים חצים ומות. מתלהלה שרשו להה מנו' ותלה [כל] ארץ מצרים (בראשית מ"ו י"ג) ותרגום ואישתלהית כל ארעא דמצרים שנפתלה עצתם והיו עייפים ויגיעים להשיג עצה. ומעם כמתלהלה כמשמטה היורה זקים כלומר משליך ניצוצי אש חצים וכלי מות: (יט) כן איש רמה את רעהו ואמר הלא משחק אני. כחושב שאינו מרגיש בו וכשירגיש בו יאמר לו הלא משחק אני. זקים מנו' וביזקות בערתם (ישעיה נ' י"א) והוא מלשון זיקקים דגור ובב"ר סנ"ג² דורש פסוק זה על ישמעאל ועשו: (כ) באסע עצים תכבה אש ובאין נרגן ישחוק מדון. [תכבה] אש כי אין לה עצים להשתלח בהם וכן באין נרגן ישחוק איש מדון. וכבר פ"י כי הנרגן הוא המתרעם על חבריו ללא דבר³: (כא) פחם לנחלים ועצים לאש ואיש מדינים לחרחר ריב. סוף הפסם להיות נחלים וסוף העצים לזויות אש כן סוף איש מדינים לחמם ולהחרחר הריב על שני דרכים יש שמהחרר בסתר ויש מהחרר בגלוי ואמר פחם לחרחרת הסתר שאין שלהבת הנחלים כשלהבת האש שנאמרה על חחרר הנלוו: (כב) דברי נרגן כמתלהמים והם ידרו חדרי כטן. כבר סידרתינו בסוף החלק השני⁴: (כג) כסף סינים מצפה על חרש שפתים דולקים ולב רע. בצדיקים נאמר (לעיל י' כ') כסף נבחר לשון צדיק אבל ברשעים נאמר כסף סינים מצפה על חרש וגו' הטעם שניהם כאחר רעים תוכו חרש וברו סינים כן שפתים דולקים וגו' כמד"א (שם מ"ו כ"ז) ועל שפתיו כאש צרבת ולב רע תוכו רע וברו רע דולק כאש מחשב בלבו ובוטה בשפתיו. ורש"י ז"ל פ"י דולקים מנו' כי דלקת אחרי (בראשית ל"א ל"ו) וז"ל כסיני הכסף המדובקים על החרש שצורפים אותו בו והוא מבהיק כאלו הוא כסף ואין בו תועלת כן שפתים דולקים הרודפים אחר הבריות [להסיתם] בחלקלקות וטרברים אחד כסה ואחד בלב ולכס רע נראים כאוהבים והם אויבים עכ"ל: (כד) בשפתיו ינכר שונא ובקרביו ישית ערמה. תרגום מן שפותיה מתירע מנאה כדרך מ"ש צחי הלשון השפתים דלי הלשון ומעם הפסוק כי השת בקרביו מרמה יודע בשפתיו שהוא שונא כי לשונו מנלה פרי קרבנו, ונוכל לפרש ינכר מן ויתנכר אליהם (בראשית מ"ב ז') שאומר אחד כסה ואחד בלב מראה לך בשפתיו שאינו שונא והוא שונאך בקרבנו ומכעל מדה זו יש להישמר תכלית השמירה וכולו האי ואולי ינצל מנזקו, ראה מה כתיב בתריה (כה) כי יחנן קולו אל

¹ ע"י בנדרס. ² בב"י פ"ג ושם ויצחק במקום ועשו. ³ ע"י פירושו לעיל לכתוב י"ח ה'.

⁴ ע"י שם.